

PROCENA OSNOVNIH PARAMETARA STANOVNIŠTVA OBLASTI BRANKOVIĆA ZA 1455. GODINU

*Miroslav RAŠEVIĆ**

Ovaj rad je deo šireg istraživanja o demografskim prilikama i stanovništvu Oblasti Brankovića, preduzetog u okviru projekta "Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine"¹ koji je organizovao odbor za naučno proučavanje stanovništva Srpske akademije nauka i umetnosti. I pored toga rad predstavlja celinu, jer sadrži sve rezultate demografskih procena kao i metodološka objašnjenja i analitičke sadržaje nužne za njihovo značenje i tumačenje.

Izvori podataka

Kao osnova za rad na demografskim procenama korišćen je turski katastarski popis Oblasti Brankovića iz 1455. godine.² Pored korišćene istorijske i druge literature u kojoj se govori o uslovima u kojima je živelo i radilo stanovništvo Oblasti, turski popis je praktično jedini raspoloživi izvor podataka o stanovništvu Oblasti Brankovića. Prethodna razmatranja sadržaja turskog popisa iz 1455. godine pružila su dokaze o

* Odbor za proučavanje stanovništva SANU, Beograd.

¹ U projektu su sadržane sledeće teme: Istorijsko-geografske prilike, Naselja i naseljenost, Kuće i porodice, Demografske prilike i stanovništvo i Imena lica i mesta.

² Orijentalni institut "Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine", pripremili Hamid Hadžibegić, Adem Handić i Ešref Kovačević, Sarajevo 1972.

opravdanosti pristupanju istraživanja osnovnih parametara stanovništva Oblasti Brankovića. To nas obavezuje da, pre nego pristupimo istraživanju rezultata popisa, ukažemo na raspoložive podatke i mogućnosti njihovog korišćenja, uključujući metodološka i sadržinska ograničenja popisa, koja su jedna od važnih karakteristika istorijskih izvora iz tog vremena, pa i turskog popisa iz 1455. godine.

Turskim popisom Oblasti Brankovića iz 1455. godine obuhvaćeno je 645 sela (uključujući 42 opustela), 1 naselje mešovitog tipa, 15 crkava i manastira pri selima (uključujući 2 napuštene), 31 mezra i tvrđava Novo Brdo. Za svako selo, mešovito naselje i crkvu odnosno manastir, pored njihovog imena i imena hasa ili timara kojem pripadaju i nahije ili vilajeta na čijem području se nalaze, navedeni su sledeći podaci relevantni za demografske procene:

(a) pojedinačna imena starešina "kuća" muškaraca i žena-udovica, imena monaha i neoženjenih punoletnih muškaraca (koji su prema turskim popisima bili poreski obveznici);

(b) uz imena starešina "kuća" muškaraca (ne i za ostale kategorije poreskih obveznika) naveden je i dodatni podatak, najčešće o porodičnom poreklu (ime oca) ili rodbinskoj vezi sa nekim od popisanih poreskih obveznika starešina "kuće", a ređe podaci o zanimanju, narodnosti, migracionom obeležju ili socijalnom statusu.

Zbirni rezultati statističke obrade navedenih popisnih informacija sadrže sledeće podatke za Oblast kao celinu i svaku od osam nahija (vilajeta): broj poreskih obveznika po kategorijama (muškarci, žene-udovice, neoženjeni punoletni muškarci, monasi) i broj poreskih obveznika muškaraca prema socio-ekonomskim obeležjima (zanimanje, migracioni status, socijalni status, narodnost).

Uz objavljene rezultate turskog popisa Oblasti Brankovića nisu navedena ni primenjena metodološka rešenja u popisu ni uputstva za njegovo sprovođenje. Pretpostavlja se da je metodologija morala da postoji u bilo kojoj formi, saglasno tadašnjim uslovima i potrebama, jer bez nje ne bi mogla da se na zadovoljavajući način sprovede jedna tako složena i za turske vlasti važna akcija. Nepoznavanje metodologije svakako predstavlja ozbiljno ograničenje za tumačenje značenja popisnih rezultata i iziskuje da se potrebni odgovori traže posredno u objavljenim podacima

popisa ili u drugim izvorima, uključujući i uvodni tekst priređivača jugoslovenskog izdanja popisa.

Prvo pitanje koje zaslužuje pažnju odnosi se na korišćenje kriterijuma u određivanju starešina "kuća" kao poreskih obveznika. Ovo pitanje je od izuzetne važnosti, jer od njegovog tumačenja direktno zavise rezultati procene ukupnog broja stanovnika u Oblasti, s obzirom da će kao metod procene biti primenjen indeks prosečnog broja članova "kuće". U tom smislu akademik Miloš Macura je postavio osnovnu dilemu i dobrim delom je razrešio. Njegova razmišljanja su sledeća: "Da li je na definiciju "kuće" uticao sistem davanja? Da li su zadruga smatrane jednom popisnom jedinicom, bez obzira na veličinu i status njenog porodičnog članstva, ili su podeljene na više "kuća", saglasno broju uži porodica u njenom sastavu? Imajući u vidu fiskalni cilj popisa, ovo drugo rešenje izgleda verovatnije, pogotovu što se iz materijala popisa može zaključiti da je svaka "kuća" na čijem je čelu muškarac oporezovana sa 25 akči, sa istim brojem oporezovan je i neoženjeni muškarac, a "kuću" na čijem je čelu žena - udovica samo sa 6 akči. Na osnovu ovih podataka teško je pretpostaviti da turske vlasti nisu pravile razliku između samostalne porodice, najčešće za 5-6 članova, i zadruga sa znatno većim brojem članova, pripadnika više porodica u njenom sastavu"(Miloš Macura, 1992). Izložena hipoteza o podeli "zadruga" i "višegeneracijskih porodica" na više "kuća" kao delova proširenih porodica je prihvatljiva i pored toga što se ne raspolaže sa neposrednim dokazima, koji bi je potvrdili.

Nekoliko pitanja se postavlja, važnih za ocenu vrednosti rezultata demografskih procena.

Jedno od osnovnih se tiče obuhvata jedinica koje su bile predmet popisa. S obzirom da je popis imao fiskalni cilj, logično je pretpostaviti postojanje velike zainteresovanosti turskih vlasti da njime obuhvate sve nosioce poreskih obaveza. Prihvatajući ovu pretpostavku, kvalitet podataka o registraciji poreskih obveznika morao bi biti visok. Ono što je u ovom pogledu nepoznato, a važno za demografske procene jeste da li su pojedine kategorije stanovnika izuzete iz popisa (J.C. Russel, 1969). To su mogli da budu slučajevi jednog broja potpunih ili nepotpunih porodica, koje su živеле ispod minimuma egzistencije, pa otuda nisu bile u mogućnosti da ispune obaveze prema turskim vlastima (na primer usamljeni pojedinci ili bračni parovi visoke starosti, zatim siromašni i sl.)

ili su bili oslobođeni iz posebnih razloga (privilegovani zbog učešća u turskoj vojsci). Iz obrađenih podataka popisa može se zaključiti da su neke od kategorija iz ove grupe bile predmet popisa, jer se u zbirnim rezultatima pojavljuje 618 siromaha, 180 starih lica i 18 starešina "kuća" sa fizičkim nedostatkom. Ovi rezultati indiciraju da su popisivači imali precizne kriterijume o izuzeću određenih "kuća". Sa druge strane H. Hadžibegić je skrenuo pažnju da je bilo povlašćenog stanovništva, koje je zbog učešća u rezervi vojnika plaćalo samo izpendžu, a ne i druge novčane i prirodne poreze (Hadžibegić, Handić i Kovačević, 1972). Na osnovu konsultovanih istorijskih izvora nije se moglo utvrditi da li su u praksi turskih vlasti postojala izuzeća od poreza. Otuda ostaje da se ovo pitanje ima u vidu pri korišćenju i tumačenju rezultata popisa.

Podaci o dodatnim informacijama navedenim uz imena starešina "kuća", isto tako, zaslužuju pažnju sa gledišta njihovog značenja. Oni su obrađeni i predstavljaju jedini izvor za procene odgovarajućih struktura populacije Oblasti Brankovića. Ono što je relevantno u ovom slučaju je činjenica da podaci o porodičnom poreklu ili rodbinskom odnosu, zanimanju, narodnosti, migracionom i socijalnom statusu, nisu dobijani kao odgovori na pojedinačna pitanja za svakog nosioca poreske obaveze, koji je kao takav bio predmet popisa. Stiče se utisak da su ovi podaci, u odsustvu prezimena starešina "kuća", uzeti prvenstveno kao identifikacioni, ne dakle zbog statističkih potreba, u koje mi imamo nameru da ih koristimo. Ukoliko je ova pretpostavka osnovana pitanje je da li je u tom pogledu bilo nekog sistema regulisanog uputstvima, ili je izbor identifikacionog obeležja ostavljen popisivaču? Pre je verovatno da je ovo pitanje regulisano uputstvima, jer je moguće da su turske vlasti želele više da znaju ko su njihovi poreski obveznici. U tom slučaju važno je pitanje kojem je obeležju davana prednost, s obzirom da je uz ime starešine "kuće" uvek navedeno samo jedno od njih (izuzetak su neoženjeni muškarci i, udovice, za koje nisu upisane dodatne informacije). Moguće je da je za zemljoradnike traženo ime oca ili rodbinska veza sa drugim poreskim obveznicima, za nepoljoprivrednike zanimanje, a za jedan broj bilo zemljoradnika ili nepoljoprivrednika davana je prednost pojedinim modalitetima drugih obeležja, za koje su turske vlasti bile posebno zainteresovane (na primer došlac iz Bosne, ili Arbanas, ili siromah, star, itd.). Ovo je otvorena pretpostavka, koja nije mogla da se proveri u toku rada. Ostaje, otuda, da se podaci o strukturnim obeležjima starešina "kuća" sa puno pažnje koriste pri njihovom analitičkom razmatranju.

Za rad na demografskim procenama važno je pitanje prostora koje je popis pokrio i koje je kategorije stanovnika sa ovog prostora obuhvatio.

U pogledu prostora iz objavljenih materijala proizilazi da je popis obuhvatio nahije Trgovište, Klopotnik, Dolce, Moravu, Vučitrn, Topolnicu, Lab i vilajet Prištinu u Oblasti Brankovića a Oblast Brankovića je naglašena i u samom naslovu popisa. Formalno, pitanje prostora je jasno određeno, što, međutim, faktički nije tačno. U tom smislu upozorenje je dato u uvodnom tekstu knjige popisa citiranog sarajevskog izdanja. U uvodu H. Hadžibegić je naglasio da popis obuhvata isključivo Oblast Brankovića, izuzimajući delove koje su Turci zaposeli posle 1392. godine (Hadžibegić, Handić i Kovačević 1972). Reč je o tri sela koja su pripadala Isa-begu Ishakoviću i o hasovima velikog vezira rumelijskog beglerbega. Imajući u vidu ovu činjenicu podaci turskog popisa koji nam stoje na raspolaganju obuhvataju najveći deo Oblasti Brankovića iz 1455. godine, ali ne i celu njenu teritoriju. Otuda se i rezultati demografskih procena saopštenih u ovom radu, u prostornom smislu ne odnose na celu Oblast Brankovića iz 1455. godine, već umanjenu za izuzete hasove i timare napred navedene.

Sledeće pitanje se tiče lica koja su činila predmet turskog popisa Oblasti Brankovića u 1455. godini.

U Oblasti Brankovića sredinom petnaestog veka postojala je relativno razvijena socijalna struktura stanovništva, formirana tokom vremena pod uticajem istorijskog razvitka, uključujući i uticaje turskog feudalnog sistema po dolasku Turaka na Balkansko poluostrvo. Na osnovu istorijskih izvora i samog turskog popisa iz 1455. godine, na teritoriji Oblasti Brankovića postojale su sledeće kategorije stanovnika:

- (a) feudalno zavisni zemljoradnici;
- (b) stočari i drugi stanovnici katuna;
- (c) trgovci, zanatlije, verski dostojanstvenici i druge kategorije nepoljoprivrednog stanovništva u seoskim mešovitim i gradskim naseljima;
- (d) vojno i tehničko osoblje gradskih tvrđava i
- (e) feudalci otomanskog carstva, vojnog i civilnog reda, korisnici hasovskih i timarskih prava.

Predmet turskog popisa Oblasti Brankovića iz 1455. godine su nosioci poreskih obaveza prema spahijama. To su u slučaju ovog popisa bili (1) feudalno zavisni zemljoradnici i (2) trgovci, zanatlije, verski dostojanstvenici i drugi poreski obveznici koji su se prvenstveno bavili nepoljoprivrednim zanimanjem i to samo oni koji su živeli i radili u seoskim i mešovitim naseljima.

Ostale kategorije stanovnika nisu bile predmet ovog popisa. Stočari seoskih naselja i stanovnici katuna, kao i trgovci, zanatlije, verski dostojanstvenici i druge grupe nepoljoprivrednog stanovništva u gradskim naseljima su u potpunosti izostali. Isto tako u turskom popisu nije registrovano stanovništvo Oblasti koje je bilo u službi spahija ili turske vojske. Stočari i stanovnici katuna su, prema H. Hadžibegiću, izostali jer su bili obavezni da plaćaju porez državi a ne spahijama i bili su predmet drugog popisa.³ O razlozima nepopisivanja poreskih obveznika u gradskim naseljima H. Hadžibegić ne daje nikakvo objašnjenje niti o ovom pitanju ima tragova u konsultovanim izvorima. Vrlo je moguće, međutim, da su poreski obveznici gradova bili predmet takođe državnih a ne spahijskih popisa, saglasno odluci turske Vlade o podeli prihoda od stanovništva i pravila feudalnog sistema koji je postojao u Turskoj. Stanovništvo Oblasti u službi spahija ili turske vojske najverovatnije je bilo oslobođeno poreskih obaveza pa nije ni imalo potrebe da bude uključeno u popis koji je imao fiskalni karakter.

Potrebno je dodati da turski popis Oblasti Brankovića iz 1455. godine sadrži i imena članova tvrđave Novo Brdo i feudalaca, nosioca hasovskih i timarskih prava. Ove dve kategorije stanovnika verovatno su uključene u popis iz pragmatičnih razloga, jer ni one nisu mogle biti ciljne grupe u fiskalnom popisu. Prva kategorija (87 nefera, od toga 26 Srba), jer je to bila prilika da se utvrdi tačan broj članova vojne posade i zanatskih ekipa, kao i etnička i profesionalna struktura, a druga, jer je bilo

³ Hadžibegić u citiranom uvodu knjige popisa ističe da su ekonomski podaci turskog popisa Oblasti Brankovića "sadržavali naturalne i novčane iznose poreza, koje su stanovnici na osnovu zakonskih propisa bili obavezni da plaćaju spahijama". Na drugom mestu u istom uvodu Hadžibegić naglašava "da porez na ostala grla (ovce, koze) nije unesen u ovaj popis, jer nije pripadao spahijama, nego državi, isto kao i đizja, a za državne poreze postojali su kako je poznato posebni defteri." Ovi Hadžibegovićevi navodi govore o postojanju više a najmanje dve vrste fiskalnih popisa u tursko vreme, koji su se razlikovali prema subjektima kojima je porez pripadao. Halid Hadžibegić Detaljni popis ..., op. cit. strane XX i XXI.

potrebno identifikovati vlasnika utvrđenog poreza u novčanom i naturalnom iznosu. Obe ove kategorije nisu uključene u obradu podataka popisa, pa samim tim nisu ni ušle u njegove rezultate, koji su predmet demografskih istraživanja. To je učinjeno iz dva razloga: prvi, nije poznato njihovo mesto stalnog boravka i drugi, one se razlikuju od populacije starešina "kuća", na osnovu koje će se graditi jedinstven koncept demografskih procena i tumačenje njihovih rezultata.

Razmatrana pitanja o obuhvatu jasno kazuju da je turskim popisom Oblasti Brankovića u 1455. godini obuhvaćen samo deo Oblasti i u okviru njega jedan, najverovatnije veći broj starešina "kuća" poreskih obveznika. Reč je dakle o dvojako nepotpunosti popisa: jedna se tiče prostora (nedostaju podaci o poreskim obveznicima za tri sela hasa Isabega Ishakovića i za hasove velikog vezira i rumelijskog beglerbega) a druga predmetne populacije u popisanom delu Oblasti (nisu registrovani poreski obveznici u gradovima i stočarskim naseljima, kao i stanovništvo u službi spahija i turske vojske). Ova važna karakteristika turskog popisa mora se imati u vidu pri tumačenju rezultata procene.

Turski popis Oblasti Brankovića iz 1455. godine pripada kategoriji fiskalnih popisa, koji su jedan od najčešćih istorijskih izvora korišćenih za istraživanja stanovništva u srednjem veku i kasnijim razdobljima sve do pojave modernih popisa stanovništva. Informacije o poreskim obveznicima sadržane u popisu, mada skromne, važan su izvor za rad na demografskim procenama, jer pružaju podatke o broju porodičnih zajednica u kojima je živelo stanovništvo Oblasti u 1455. godini. Iako jedini, ovaj podatak je od izuzetne važnosti, jer predstavlja dovoljno pouzdanu osnovu za procenu veličine populacije Oblasti. Ovim je zadovoljen primarni zahtev za pristupanje radu na demografskim procenama. Na drugoj strani podaci popisa ne sadrže informacije koje bi omogućili rad na procenama drugih demografskih parametara, takođe veoma važnih za razumevanje demografske situacije u Oblasti sredinom XV veka. Da bi se ovoj vrsti procena pristupilo, bilo je neophodno korišćenje odgovarajućih metoda i formulisanje više hipoteza koje su oni iziskivali. I pored toga što su se zasnivale na razmatranjima socijalnih, ekonomskih i drugih demografski relevantnih uslova, hipoteze su različitog vrednosnog nivoa, od liberalnih do verovatnih. Samim tim pouzdanost dobijenih rezultata ovih procena je različita.

Procena demografskih parametara

U saglasnosti sa razmatranim mogućnostima procene demografskih parametara su izrađene na dva nivoa: prvi, čiji je neposredni izvor u turskom popisu iz 1455. godine i drugi, koji nema neposredno uporište u rezultatima popisa. Na prvom nivou je procenjen ukupan broj stanovnika i strukture muškaraca starešine "kuća" prema zanimanju, narodnosti i migracionom i socijalnom statusu, a na drugom, starosno-polna struktura i visina nataliteta i mortaliteta stanovništva.

Migracije stanovništva se ne nalaze u programu procena. To je svakako nedostatak njihovog utvrđenog sadržaja, jer je ova važna pojava postojala, pogotovo na strani iseljavanja ili drugih gubitaka stanovništva (odvođenje dece i odraslih u trajno ropstvo), i kao komponenta stanovništva uticala na njegovu veličinu. Međutim, od procene obima migracija stanovništva moralo se odustati, jer za nju nisu postojali neophodni uslovi.

Ukupan broj stanovnika

Osnovu za procenu ukupnog broja stanovnika čine podaci o broju popisanih poreskih obveznika i njihova podela na muškarce starešine "kuća", udovice starešine "kuća" i neoženjene punoletne muškarce, kao i podaci o broju monaha i kalojara registrovani pri manastirima i crkvama. Imajući u vidu prirodu raspoloživih podataka popisa, kao metod procene ukupnog broja stanovnika korišćen je indeks o prosečnoj veličini "kuće". Raspoloživi podaci popisa predstavljaju relativno jasno određenu izvornu građu, pa je otuda ovaj metod najčešće zastupljen u istorijskoj demografiji, a gotovo isključivo kada su u pitanju fiskalni popisi, kojima pripada i turski popis Oblasti Brankovića iz 1455. godine.

Indeks o prosečnoj veličini "kuće" je prvo i osnovno pitanje procene ukupnog broja stanovnika. Pristupajući razmatranju ovog pitanja, zadržaćemo se najpre na indeksu o prosečnoj veličini "kuće" na čijem čelu su muškarci. To je najbrojnija i za naše procene najvažnija

kategorija popisanih "kuća". Sem toga on će poslužiti i za procenu indeksa ostalih vrsta "kuća" sadržanih u popisu.

Na samom početku ovih razmatranja potrebno je još jednom naglasiti da su "kuće", registrovane u turskom popisu, inokosne porodice ili delovi proširenih porodica i zadruga. Polazeći od ovakvog razumevanja popisane "kuće", ona u Oblasti Brankovića u 1455. godini nije brojna, kao što je to prosečna srednjevekovna porodica. Ova kategorija "kuće" sastoji se od bračnog para ili muškarca-udovca, zatim od dece, maloletne i odrasle neudate ženskog pola (odrasli neoženjeni muškarci su izdvojeni i posebno registrovani u popisu), i, eventualno, od starijih članova porodice, češće ženskog pola, prvenstveno visoke starosti. Ovaj sastav "kuće" svakako je bio dominantan. Pored njega postojale su najverovatnije i "kuće" sa prisustvom pojedinačnih članova, bilo rodaka ili drugih lica, koja su u teškim ratnim prilikama ostali i bez porodice i bez ognjišta, a nisu imali uslova da ih ponovo steknu. Pretpostavlja se da ovakvi slučajevi nisu bili brojni, pa otuda nisu istaknuti u prvi plan izloženog sastava "kuće".

Sledeće pitanje u našem konceptu određivanja indeksa o prosečnoj veličini "kuće" je moguć interval u kojem se kretao broj članova "kuće". Polazeći od pretpostavljenog sastava "kuće" usvojena je pretpostavka da se njene pojedinačne kategorije po veličini kreću od najmanje dva do najviše osam članova. Razumljivo, moglo je a verovatno je i bilo "kuća" sa više od osam članova. Međutim, ova mogućnost nije uzeta u obzir, jer ukoliko su i postojali takvi slučajevi su morali biti veoma retki, s obzirom na visok mortalitet odojčadi i male dece, kao i primenjenu definiciju "kuće" u turskom popisu. Isto tako zbog zanemarujuće frekvencije nije uzeto u obzir eventualno postojanje "kuće" od jednog člana.

Usvajanjem donje i gornje granice intervala o mogućoj veličini "kuća" dolazimo do pitanja distribucije "kuća" u okviru prihvaćenog intervala, koje je najvažnije pitanje procene njene prosečne veličine. S obzirom na osobine pojave koju razmatramo i socijalne, ekonomske i posebno istorijske uslove pod kojima su one formirane, naša je ocena da distribucija "kuća" prema broju članova ima osobine unimodalne krive, asimetrične u levo. Ovakav tip krive pretpostavlja najveću frekvenciju "kuća" sa četiri člana, znatno veću od frekvencije sa pet članova, upadljivo veću od frekvencije sa tri i naročito sa šest članova a posebno od frekvencije ostalih članova distribucije na oba njena kraja.

Izložene karakteristike distribucije "kuća" predstavljaju osnovnu hipotezu rada na proceni ukupnog broja stanovnika u Oblasti Brankovića u 1455. godini. Ona je osnovna, jer je u pristupu proceni data prednost kvalitativnom sadržaju distribucije nad preciziranjem vrednosti njenih pojedinih članova. Otuda će se kvantitativno preciziranje, kojem će se pristupiti kasnije, oslanjati na usvojenu hipotezu, i zbog toga ono ima sekundarnu važnost za procenu ukupnog broja stanovnika. Upravo zbog toga, usvojena hipoteza o obliku distribucije "kuća" prema broju članova i njenim kvalitativnim osobinama predstavlja ključni momenat za usvajanje indeksa o prosečnoj veličini "kuće" u Oblasti Brankovića u 1455. godini a time ne samo za procenu ukupnog broja stanovnika, već i za procenu drugih demografskih parametara koji se oslanjaju na ukupno stanovništvo. Zbog toga ćemo se posebno zadržati na razlozima na kojoj je ova hipoteza zasnovana.

U predstavljanju kvalitativnih osobina hipoteze naglašeno je da distribucija njenih članova pripada grupi unimodalnih krivi. Ova njena odlika je prihvaćena kao nametljivo rešenje, imajući u vidu prirodu fenomena i mnoge potvrde iz kasnijeg vremena o njegovoj gotovo potpunoj univerzalnosti u tom pogledu. Postojanje dva tipa porodice u Oblasti Brankovića - inokosne i proširene, uključujući i višegeneracijske, tipične za zadruga - davalo je osnova da se razmišlja i o bimodalnoj krivi. Ova mogućnost je, međutim, odbačena, jer su u turskom popisu "kuće" proširenih porodica svedene na delove "kuća" koji su predstavljali porodice u užem smislu. Na ovaj način oba tipa "kuća" u popisu su približena i gotova izjednačena, što je pružalo dovoljno razloga za prihvatanje unimodalne krive, kao osnovne osobine distribucije "kuća" prema broju članova.

Drugo važno pitanje osobina hipoteze o distribuciji "kuća" prema broju članova tiče se utvrđivanja kategorija sa najvećim brojem članova. Ovo je vrlo važno pitanje, jer od njegovog rešenja zavisi raspored frekvencija "kuća" po ostalim kategorijama a time dobrim delom veličina ukupnog stanovništva, koja je predmet procene.

Teorijski uzev kada su u pitanju srednjovekovne populacije najbrojnije "kuće", shvaćene u smislu metodoloških rešenja u turskom popisu, su sa 4 ili 5 članova. Naša je ocena da su u Oblasti Brankovića u 1455. godini bile najbrojnije "kuće" sa 4 člana. Ova ocena se zasniva na više razloga, među kojima su dve grupe najvažnije. Prva se odnosi na neredovne

prilike za vreme ratnih godina i epidemiju kuge u prvoj polovini XV veka, koji su negativno uticali na najvažnije demografske varijable a posebno na nivo rađanja i smrtnosti i druge gubitke stanovništva. Ovi direktni i indirektni gubici su uticali na smanjenje prosečne veličine "kuća" u Oblasti, što je išlo u prilog kategoriji "kuća" sa manjim brojem članova a na štetu kategorija većih "kuća". Druga grupa razloga potiče od primenjenih metodoloških rešenja u turskom popisu iz 1455.godine, sa podelom proširenih porodica na više delova, koji su smatrani popisnim jedinicama ("kućama"), kao i izuzimanje iz porodičnog sastava neoženjenih punoletnih muškaraca i njihovo tretiranje kao posebnih popisnih jedinica. Pored toga, navedenim razlozima treba dodati, mladu starosnu strukturu stanovništva Oblasti, koja je takođe delovala u prilog manje brojnih "kuća", s obzirom da je za znatan deo njene populacije u 1455. godini reproduktivni period bio u punom toku. U istom pravcu je delovalo i rešenje u popisu, prema kojem su u "kuće" na čijem su čelu muškarci, uključeni i udovci.

Pristupajući određivanju kvantitativnog izraza distribucije "kuća" prema njenim osobinama sadržanim u postavljenoj hipotezi, potrebno je naglasiti da ono ne predstavlja tehničko pitanje, jer je, formalno uzev, moguće postaviti relativno veliki broj varijanata. Da bi se to izbeglo, prihvaćeno je rešenje prema kojem su usvojene dve distribucije "krajnjih vrednosti", koje se zasnivaju na usvojenoj hipotezi, s tim što je jedna sa pretpostavljenom donjom a druga sa pretpostavljenom gornjom granicom varijacija njenih članova. Iz prihvaćenog rešenja su na ovaj način isključene ekstremne varijante distribucije "kuća", kao što su one sa izrazito naglašenom unimodalnom krivom ili u kojima počinju da se gube jasnije razlike između susednih članova distribucija. Ovaj pristup se čini prihvatljivim, jer je pod kontrolom usvojene hipoteze. Ova kontrola, razumljivo, ne može biti apsolutna, ali je dovoljno pouzdana, pošto na dva različita nivoa dozvoljava verifikaciju odnosa među članovima sadržanim u hipotezi. Prihvaćeno rešenje je "umereno" i u datim istraživačkim okolnostima nametljivo, jer bi svako drugo iziskivalo mnogo više oslonca na izvore sa autentičnom argumentacijom, kojih kao što je poznato nažalost nema.

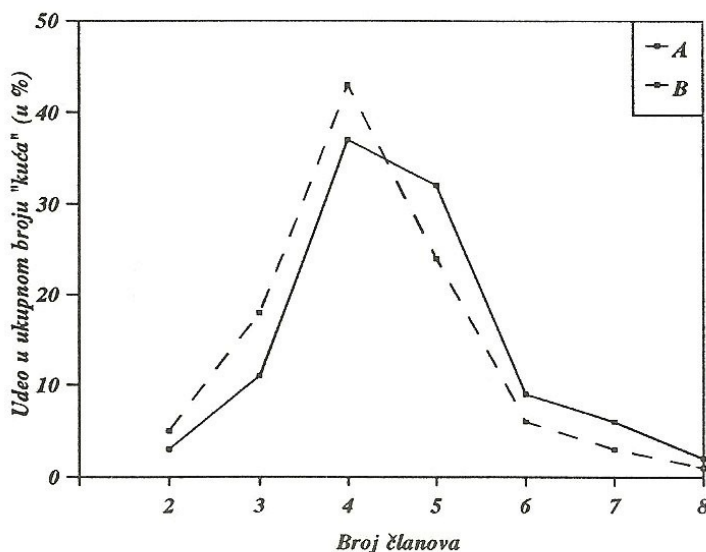
Polazeći od izloženog formulisane su dve distribucije "kuća" na čijem su čelu muškarci, koje su predstavljene u tabeli 1 i na grafikonu 1.

Tabela 1.
Distribucija "kuća" prema broju članova na čijem čelu su muškarci

Distribucija	Učešće "kuća" prema broju članova u ukupnom broju (u %)						
	dva	tri	četiri	pet	šest	sedam	osam
A	5	18	43	24	6	3	1
B	3	11	37	32	9	6	2

Obe distribucije "kuća" upadljivo se razlikuju jedna od druge. Najmanje razlike među njima su veličine udela "kuća" sa 4 i 5 članova, a najviše među "kućama" sa malim brojem članova (2 i 3) i sa velikim (6, 7 i 8). Prilikom formulisanja distribucija, najveća nepoznata su bili upravo ovi modaliteti "kuća", a pogotovu oni sa višim vrednostima (7 i 8). U celini uzev obe distribucije odražavaju osnovnu hipotezu, a time i determinirajuće faktore navedene kao njeno obrazloženje, s tim što je njihov intenzitet uticaja na distribucije različit. Tako distribucija A pretpostavlja veći intenzitet uticaja navedenih prilika (posebno one koje su se odnosile na nivo rađanja, smrtnosti i drugih gubitaka stanovništva) a distribucija B manji, što pretpostavlja veće delovanje povratnih tendencija rađanja radi jačanja porodice, nego što je to bio slučaj kod distribucije A.

Grafikon 1.
Distribucije A i B

Pri razmatranju ponuđenih distribucija "kuća" i razlika koje među njima postoje, potrebno je naglasiti da se upadljive razlike javljaju pre svega sa gledišta tipa kojem distribucija A i B pripadaju, ali ne toliko po efektima koje imaju na procenu broja stanovnika, zbog koje im se i pristupilo. Na ovu prividnost razlika ukazuju prosečne veličine "kuća" koje distribucije A i B pretpostavljaju (4,21 odnosno 4,59 članova) sa razlikom od 9,0%. Ova činjenica je još jednom potvrdila veliku važnost usvojene hipoteze o unimodalnoj krivi rasporeda "kuća" i njenim osobinama, koju ona ima za procenu ukupnog broja stanovnika Oblasti. Ukoliko bi ta razlika bila veća, ona bi dovela u pitanje poštovanje usvojene hipoteze, koja bi u tom slučaju morala da se menja i ima novo tumačenje.

Distribucije A i B predstavljaju osnovu za usvajanje indeksa o prosečnoj veličini "kuće" u Oblasti Brankovića na čijem čelu su muškarci. Suočavanje sa ovim važnim pitanjem je pokazalo da se ne raspolože argumentacijom na osnovu koje bi se dala prednost jednoj od ove dve distribucije, čiji su indeksi 4,21 i 4,59. Isto tako ne postoje razlozi na osnovu kojih bi se dala prednost nekoj od distribucija sa vrednošću između onih koje reprezentuju distribucije A i B. Zbog toga je kao rešenje prihvaćen prosek vrednosti indeksa distribucija A i B, čija je visina 4,40 članova po "kući". U prilog ovog rešenja govori i veličina moguće greške prosečnog indeksa o veličini "kuća" koja iznosi $\pm 4,5\%$. Visina moguće greške je niska, s tim što treba imati u vidu da je ona pod uticajem odabranog koncepta, čija je suština usvojena hipoteza o distribuciji "kuća" prema broju članova.

O realnosti procenjene visine indeksa o prosečnoj veličini "kuće" na čijem čelu su muškarci nije moguće suditi. Na ovom mestu potrebno je podsetiti da je rad na indeksu delom zasnovan na važnim obaveštenjima turskog popisa o broju "kuća" i o primenjenim metodološkim rešenjima a delom na hipotezama koje su se oslanjale na društvene uslove u kojima se razvijalo stanovništvo Oblasti Brankovića i na opštim demografskim znanjima o srednjevekovnim populacijama. Upravo oslanjanje na rezultate popisa, interpretaciju istorijskih uslova i raspoloživa naučna znanja, dozvoljava da se procena indeksa svrsta u grupu plauzibilnih procena, a ne aproksimacija, uprkos tome što u radu nije moglo da se izbegne uvođenje i liberalnih elemenata.

Visina procenjenog indeksa od 4,40 članova po "kući" u Oblasti Brankovića polovinom XV veka može se smatrati umereno niskom

vrednošću, posmatrana u svetlu rezultata do kojih su došli istraživači srednjevekovnih populacija u Evropi. Međutim, iskustva autora koji su izučavali ovo pitanje prilično su različita kao i zaključci do kojih su došli, što ukazuje na složenost ove vrste procena, koja se očigledno duguje raspoloživim izvorima i njihovim sadržajima.

Rezultati procena o prosečnoj veličini "kuća" (ognjišta, domaćinstva) po pravilu se kreću od 3,5 do 7 članova. Prema Holingsvortu, jednom od najvećih autoriteta u ovoj oblasti istraživanja, rezultati procena o prosečnoj veličini "kuće" najčešće se kreću od 4 do 5 članova, dok su znatno ređi oni sa vrednostima od 3,5 i 6 članova (Hollingsworth, 1969:326). Jedan od pionira moderne istorijske demografije J.C.Rasel je ustvrdio "da je pogrešna izražena tendencija o korišćenju broja 5 kao indeksa o veličini kuće, ognjišta ili porodice". Po njegovom mišljenju "istoričari su zaboravili da porodica u sastavu roditelja i troje dece traje samo nekoliko godina". Zbog toga je ovaj autor smatrao da je prosečna veličina porodice obično oko 3,5 članova, pod uslovom da se u njenom sastavu ne nalaze drugi članovi porodice (Russell, 1958:19). Ovaj Raselov stav je važan za naše opredeljenje visine indeksa o prosečnoj veličini "kuće", koji je između ostalog zasnovan na primenjenom metodološkom rešenju u turskom popisu o podeli višegeneracijskih porodica na veći broj popisnih jedinica. Međutim, upravo ovaj Raselov stav je široko kritikovan i reklo bi se odbačen kao netačan. Mada se ima nedvosmislen utisak da pritom nije raspravljano ili bar ne dovoljno pitanje "kuće", kao popisne jedinice, od kojeg očigledno u velikoj meri zavisi veličina indeksa. Holingsvort je dao važan doprinos ovom pitanju, jer je njegovo mišljenje o prosečnoj veličini "kuće" nešto fleksibilnije, mada takođe kritično. On će povodom Krausevog rada "The Medieval Household: Large or Small?" (Krause, 1957:420) naglasiti da je Kraus "pokušao da proceni veličinu srednjevekovnog domaćinstva, koristeći različite izvore, ali njegov glavni zaključak je bio da korektan multiplikator (indeks) varira od mesta do mesta i od vremena do vremena, što je najvažniji napredak u našem mišljenju. Mada Raselova ideja o univerzalnom multiplikatoru od 3,5 mora biti odbačena, može još uvek biti donja granica, često dostizana u praksi" (Hollingsworth, 1969:118).

Vraćajući se još jednom na vrednost procenjenog indeksa o prosečnoj veličini "kuće" u Oblasti Brankovića u 1455. godini, koji smo svrstali u grupu umereno niskih, valja dodati da je to učinjeno pod uslovom da se

vrednosti ispod 4 i iznad 6 lica smatraju naglašeno niskim odnosno naglašeno visokim, što po našem mišljenju ima opravdanja. Razumljivo, u ovom slučaju kvalifikovanja rezultata procene moraju se imati u vidu metodološka rešenja koja su zastupana u fiskalnim popisima, a pre svega ona koja se tiču definicije "kuće" (ognjišta, domaćinstva) i njihovih izuzeća od poreskih obaveza, za koje se zna da su postojala ali najčešće u popisnoj dokumentaciji nisu pominjana, kao što je to slučaj i u turskom popisu Oblasti Brankovića iz 1455. godine. Upravo zbog mogućih razlika u popisnoj praksi, poređenja procenjenih indeksa koja ne prate metodološka rešenja moraju se primati sa rezervom.

Procena indeksa o prosečnoj veličini "kuća" na čijem čelu su žene-udovice takođe se suočava sa uticajem brojnih faktora, o kojima je bilo reči ali i onih specifične vrste. U praksi se često koristi najjednostavniji ali istovremeno i, najneprecizniji metod. On se svodi na umanjenje za jedan visine indeksa o prosečnoj veličini "kuće" koju vode muškarci. U našem slučaju ovaj metod nije prihvatljiv, jer ne vodi računa o činjenici da se na čelu "kuća" u najvećem broju nalaze mlađe žene-udovice, koje zadržavaju status starešine "kuće" samo do trenutka dok se najstariji sin ne oženi. Otuda, kod ove grupe žena prekinut je reproduktivni period, a kod jednog broja prekinut je čak u ranoj fazi. Otuda, broj žive dece ovih nepotpunih porodica, koje su u turskom popisu imale status starešine "kuće", je mali, najčešće sa jednim ili dva deteta, a retko sa troje dece. Oslanjajući se na ovu ocenu, prihvaćeno je da prosečna veličina "kuće" na čijem čelu su žene-udovice iznosi 2,5 članova. Jedan od indirektnih dokaza, koji podržava procenjenu vrednost indeksa, je podatak u turskom popisu o visini novčanog dela poreske obaveze određen za žene-udovice starešine "kuća". On iznosi 6 akči, što je manje od jedne četvrtine iznosa određenog za muškarce-starešine "kuća".

Za preostale dve kategorije poreskih obveznika nije bilo razloga za posebnom procenom indeksa. Neoženjeni muškarci su izdvojeni u popisu kao pojedinci, što samo po sebi pretpostavlja indeks sa vrednošću 1. Isti je slučaj i sa monasima, bez obzira što je moguće da je jedan broj među njima pre monaštva bio oženjen i imao decu.

Na osnovu procenjenih indeksa o prosečnoj veličini "kuće" i podataka popisa o broju nosioca, poreskih obaveza, dobijen je ukupan broj stanovnika za Oblast Brankovića kao celinu i za svaku nahiju u njenom sastavu. Rezultati ove procene prikazani su u tabeli 2.

Tabela 2.
Procenjen broj stanovnika Oblasti Brankovića u 1455. godini.

Nahija	Nosioци poreskih obaveza				ukupno
	muškarci na čelu "kuća"	udovice na čelu "kuća"	neoženjeni muškarci	monasi	
Procenjen indeks	4,40	2,50	1,0	1,0	*
Registrovan broj jedinica u popisu	14639	506	1770	33	16948
Trgovište	119	-	27	4	150
Klopotnik	456	45	31	-	532
Dolci	849	69	104	3	1025
Morava	3664	96	372	10	4142
Vučitrn	3254	86	355	14	3709
Topolnica	858	30	69	-	957
Priština	1375	58	142	-	1575
Lab	4064	122	670	2	4858
Procenjen broj stanovnika	64412	1265	1770	33	67480
Trgovište	524	-	27	4	555
Klopotnik	2006	112	31	-	2149
Dolci	3736	173	104	3	4016
Morava	16122	240	372	10	16744
Vučitrn	14317	215	355	14	14901
Topolnica	3775	75	69	-	3919
Priština	6050	145	142	-	6337
Lab	17882	305	670	2	18859

* Zajednički indeks svih kategorija poreskih obveznika nije uključen u tabelu jer je struktura indeksa različita.

Potrebno je naglasiti da su najverovatnije postojale regionalne razlike u visini indeksa o prosečnoj veličini "kuća", posebno između nahija koje su u različito vreme pale pod tursku vlast. Međutim, u nedostatku odgovarajućih podataka, nije bilo uslova da se pristupi proceni indeksa za svaku nahiju pojedinačno, što se posebno odnosi na poznavanje uslova za postavljanje ključnih hipoteza, koje pretpostavljaju rad na indeksu o prosečnoj veličini "kuća".

Rezultati procene govore da je populacija popisanog dela u Oblasti Brankovića iznosila 67480 lica u 1455. godini. U složeno pitanje veličine procenjene populacije nije moguće ulaziti. Ona je svakako nastala pod jakim uticajem nenaklonjenih istorijskih uslova kroz koje je prošla Oblast u vremenu koje je prethodilo turskom popisu. Ovo je, pak, trenutak da se još jednom naglasi da je popisom obuhvaćen 691 lokalitet, poglavito seoskih naselja i da ona nisu bila jedina koja su pripadala ne baš jasno utvrđenom prostoru. Na nedoumice oko samog prostora ukazao je Relja Novaković (Novaković, 1969), a na izostavljanje iz popisa stočarskih naselja i porodica stočara u mešovitim naseljima skrenuo je pažnju Halid Hadžibegić (Hadžibegić, 1972). Ovim upozorenjima potrebno je još dodati da su iz popisa izostavljena i gradska naselja.

Starosna i polna struktura stanovništva

Starosno-polna struktura stanovništva Oblasti Brankovića u 1455. godini, kao dugoročan fenomen, zakonito je bila pod uticajem aktuelnog kretanja nataliteta, mortaliteta i migracija stanovništva. S obzirom na istorijske događaje i društvene prilike u pet do šest decenija koje su prethodile turskom popisu, svaka od pomenutih komponenata morala je imati uticaja na formiranje starosno-polne strukture stanovništva i na njene osobine. Kako se ne raspolaže odgovarajućim podacima o pomenutim komponentama, ne čak ni parcijalnim, pristupajući radu na proceni starosno-polne strukture potrebno je istaći dve prethodne ocene, koje su bitne za izbor metoda i drugih metodoloških rešenja. Prva, starosna struktura stanovništva Oblasti pripadala je grupi mladih struktura, što je odlika populacija sa visokim natalitetom i druga, starosna struktura stanovništva Oblasti nije delila karakteristike ove strukture u stabilnim i kvazistabilnim populacijama, usled verovatno naglašenih varijacija nataliteta i naročito mortaliteta, kao i povremenih iseljavanja i odvođenja stanovništva u ropstvo, nastalih usled ratnih

sukoba, pojave kuge i dr. Ova poslednja ocena pretpostavlja, pored korišćenja podataka turskog popisa, usvajanje hipoteza o više pitanja koje rad na proceni bude iziskivao.

Podaci turskog popisa o poreskim obveznicima su važan izvor za procenu starosno-polne strukture stanovništva u Oblasti. Korisnost podataka o poreskim obveznicima muškarcima starešinama "kuća", neoženjenim muškarcima i ženama-udovicama je što svaka od ovih kategorija pripada određenoj starosno-polnoj grupi i, dosledno, što predstavlja važan input za procenu odgovarajućih delova ove strukture i za testiranje dobijenih rezultata.

Muškarci starešine "kuća" pripadaju starosnim grupama iznad 15 godina, s tim što je većina stara između 20 i 60 godina. Oni istovremeno čine najbrojniji kontingent identifikovan u popisu, pa otuda podaci o njihovom broju predstavljaju najveći deo muškog stanovništva od 20-60 godina. Ova ocena se zasniva na napred navedenim metodološkim rešenjima o popisnim jedinicama - "kućama", na osnovu kojih su popisom obuhvaćeni svi punoletni muškarci, sem onih koji su izuzeti iz popisa zbog posebnih razloga.

Neoženjeni punoletni muškarci najvećim delom pripadaju starosnim grupama od 15-19 i 20-24 godine. Uz ovaj podatak ne raspolaže se nijednim dodatnim, tako da bi se njihova podela na ove starosne grupe morala da procenjuje.

Žene-udovice starešine "kuća" najvećim delom pripadaju starosnim grupama od 20-39 godina, s obzirom na metodološka rešenja u popisu, o kojima je napred bilo reči. Međutim, izložena pretpostavka o starosti žena-udovica starešina "kuća", biće od male koristi, jer je u popisu registrovano samo 506 ovih žena.

I pored očigledne važnosti podataka turskog popisa, oni nisu dovoljni za procenu starosno-polne strukture stanovništva Oblasti Brankovića. Nedostaju podaci o broju dece, zatim o broju izuzetih lica iz popisa, kao ni podaci o ženskom stanovništvu, praktično u celini. Zbog toga će se za ove kategorije izvršiti procena. One će se nužno oslanjati na nalaze saopštene u istraživanju srednjevekovnih populacija a delom i na nalaze do kojih se došlo u ovom radu.

Procena broja stanovnika po starosti izvršiće se po velikim starosnim grupama i to po najužoj klasifikaciji (do 14, 15-64 i 65 i više godina) a ne široj (do 19, 20-39, 40-59 i 60 i više godina). Ovaj izbor je izvršen kako bi se smanjio rizik greške, i to ne samo što uža klasifikacija sadrži tri modaliteta, već i zbog toga što ona ne zahteva dodatnu podelu broja muškaraca starešina "kuća" i neoženjenih muškaraca po starosnim grupama, već njihovo uključanje u celini u odgovarajuće starosne grupe.

Procena polne strukture, kao neophodan prvi korak, izvršena je na osnovu sledeće tri hipoteze:

Prva hipoteza: koeficijent muške i ženske dece u starosnoj grupi 0-14 godina iznosi 100. (broj muškaraca na 100 devojčica). Hipoteza je zasnovana na opštim demografskim znanjima i pretpostavljenim uticajima društvenih uslova na polnu strukturu dece stare do 14 godina. Odnos pri rođenju muške i ženske dece je pod uticajem biološkog faktora i najčešće se kreće između 103 i 105, što je najverovatnije bio slučaj i u Oblasti Brankovića. Ova početna vrednost koeficijenta je smanjena u detinjstvu, prvenstveno pod uticajem manje otpornosti muške nego ženske dece. Pretpostavljeno je, međutim, da su efekti ovog faktora ublaženi usled povećane brige prema muškoj deci, ne samo zbog njihove važnosti za trajanje i napredak porodice, već i radi velikih gubitaka muškog stanovništva u toku dugog ratnog razdoblja kroz koji je prošla Oblast Brankovića. Na ovaj način je, pretpostavlja se, ublažen negativan uticaj manje otpornosti muške dece, što je prouzrokovalo ravnotežu među polovima najmlađih.

Druga hipoteza: koeficijent muškaraca i žena u starosnoj grupi od 15-64 godina iznosi 90. Osnovni razlog usvojene vrednosti koeficijenta za sredovečno stanovništvo je znatno veća smrtnost muškaraca, prvenstveno zbog njihovog učešća u ratu i uslova koji su ih pratili.

Potrebno je naglasiti da je ova hipoteza po svojoj tendenciji (znatno manje muškaraca nego žena) tačna, što se ne može reći i za usvojenu visinu koeficijenta. Moguće je da je njegova realna visina znatno niža od usvojene. Kako, međutim, u raspoloživim izvorima, nije bilo nikakvih dokaza u tom smislu, usvojena je relativno umerena visina koeficijenta.

Treća hipoteza: koeficijent muškaraca i žena u starosnoj grupi 65 i više godina iznosi 70. I u ovom slučaju na visinu usvojenog koeficijenta uticala

je veća smrtnost muškaraca u visokoj starosti, prouzrokovana posledicama rata. Sem toga na visinu koeficijenta uticao je i znatno manji ulazak muškaraca nego žena u ovu starosnu grupu.

Primenom usvojenih hipoteza, uz odgovarajuću ponderaciju dobijen je koeficijent za ukupno stanovništvo u vrednosti 94 muškaraca na 100 žena. Visina koeficijenta je karakteristična za populacije koje su prošle dugo razdoblje neredovnih prilika. Procenjena vrednost koeficijenta od 94 pretpostavlja da je u Oblasti Brankovića u 1455. godini bilo 48,4 muškaraca i 51,6% žena odnosno 32.660 muškog i 34.820 ženskog stanovništva.

Za procenu starosne strukture stanovništva usvojene su dve hipoteze.

Četvrta hipoteza. udeo dece do 14 godina starosti u ukupnom stanovništvu iznosi 42%. Hipoteza se temelji na sastavu prosečne porodice (u našem slučaju "kuće") koju pretpostavlja indeks o njenoj prosečnoj veličini. To je ideja koju je koristio Holingsvort, s tim što je on primenio obrnut put. Na osnovu raspoloživih podataka o prosečnom broju dece u Hilendarskoj populaciji, koju je istražio naš poznati istoričar G. Ostrogorski⁴, Holingsvort je procenio visinu indeksa o prosečnoj veličini porodice u ovoj populaciji. U slučaju Oblasti Brankovića mi smo usvojenu vrednost indeksa o prosečnoj veličini "kuće" na čijem su čelu muškarci (4,40) podelili na roditelje (1,95), decu do 14 godina (1,90) i ostale članove starije od 14 godina prisutne u "kući" (0,55). Vrednost udela roditelja je najmanje sporna, i pretpostavlja da je 97,5% roditelja dece do 14 godina bilo živo u vreme turskog popisa. Vrednost udela "ostalih članova" je ustvari rezidual, tako da je udeo dece centralno pitanje procene. Pri razmatranju ovog pitanja imali su se u vidu sledeći momenti: prvi, gornja moguća granica prosečnog broja dece iznosi 2,45; drugi, reč je o živoj deci do 14 godina starosti čije se majke većim delom nalaze u reproduktivnom periodu života, i treći, realno je prisustvo ostalih članova u "kući" (muškarci starešine "kuća" koji nisu imali decu do 14 godina, ženska neudata deca starija od 14 godina, lica izuzeta iz

⁴ Ostrogorski je na osnovu Vizantiskog praktikona, izrađenog 1300. godine za manastir Hilandar, u kojem je registrovano 127 porodica, utvrdio prosečno 1.69 dece po porodici. Koristeći ovaj rezultat Ostrogorskog, Holingsvort je procenio indeks o prosečnoj veličini porodice u Hilandaru na 3,69 (dodajući na prosečan broj dece vrednost 2 za roditelje). G. Ostrogorski, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Brussels, 1954 pp. 268-269.

popisa i drugo). Dodatni razlog je što visina udela dece direktno određuje grupaciju dece do 14 godina starosti u ukupnom stanovništvu što se takođe moralo imati u vidu (naprimer sve vrednosti iznad 2 pretpostavljaju vrlo visoke udele dece, kao naprimer visina udela od 2,1 pretpostavlja učešće dece od 48,8% u starosnoj strukturi ukupnog stanovništva). Procenjujući dakle, visinu udela dece (1,90) u prosečnoj veličini "kuće" na čijem su čelu muškarci (4,40), istovremeno je dobijena proporcija dece u visini 43%. Uključujući rezultate procene starosne strukture neoženjenih muškaraca i, monaha (pridodati starosnoj grupi od 15-64 godina) kao i članova "kuća" na čijem su čelu žene udovice (podela indeksa od 2,50 na majku, decu i ostale članove, izvršena je u proporciji 1,0 : 1,4 : 0,1) dobijen je udeo dece u visini od 42% za ukupnu populaciju Oblasti Brankovića.

Peta hipoteza: udeo starog u ukupnom stanovništvu iznosi 3%. Visina udela stanovništva starog 65 i više godina najčešće se kreće oko 3%, u populacijama sa visokim natalitetom i mortalitetom. U našem slučaju nije bilo razloga da se odstupi od ovog standarda.

Usvajajući hipoteze 4 i 5 automatski je dobijena i vrednost udela stanovništva od 15-64 godine starosti u iznosu od 55%.

Procena starosnih struktura muškog i ženskog stanovništva izvršena je na osnovu usvojenih koeficijenata o odnosu muškog i ženskog stanovništva po starosnim grupama.

Rezultati procene starosno-polne strukture stanovništva prikazani su u tabeli 3. Oni se mogu smatrati prihvatljivim, imajući u vidu dosadašnje nalaze u radu i usvojene pretpostavke o uticaju društvenih uslova na razvitak stanovništva Oblasti. Ova ocena iz razumljivih razloga nije dovoljna, a u tom smislu upozoravaju rezultati njenog testiranja, izvršenog na osnovu raspoloživih podataka iz turskog popisa. Naime, u popisu je registrovano 16.442 muškaraca poreskih obveznika (muškarci starešine "kuća", neoženjeni i monasi), dok je procenjeno 18565 muškaraca starih iznad 14 godina. Postavlja se pitanje ko su odrasli

Tabela 3.
Stanovništvo Oblasti Brankovića po starosti i polu u 1455. godini

Pol	Starost			
	Ukupno	do 14 god.	15-64	65 i više
Broj stanovnika				
Ukupno	67480	28342	37114	2024
muškarci	32660	14171	17629	860
žene	34820	14171	19485	1164
Struktura po starosti (u%)				
Ukupno	100,0	42,0	55,0	3,0
muškarci	100,0	43,4	54,0	2,6
žene	100,0	40,7	56,0	3,3
Struktura po polu (u %)				
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
muškarci	48,4	50,0	47,5	42,5
žene	51,6	50,0	52,5	57,5

muškarci koji nisu popisani kao poreski obveznici a članovi su "kuća". Pre nego se odgovori na ovo pitanje, potrebno je konstatovati da je logična pojava većeg ukupnog broja od popisanih poreskih obveznika, jer u suprotnom značilo bi da su svi muškarci u Oblasti iznad 14 godina starosti smatrani poreskim obveznicima. Kako to nije verovatno, razliku od 2047 muškaraca činila su lica nesposobna da učestvuju u ekonomskim aktivnostima a članovi su "kuća" koje su bile predmet popisa, kao što su naprimer bolesni, uključujući i teške invalide, zatim lica visoke starosti, pridružene iz raznih razloga karakterističnih za neredovne prilike, i drugi. Ova grupa "nepokrivenih", koja učestvuje sa 11,1% u broju muškaraca

iznad 14 godina starosti, najčešće je u sastavu "kuća" sa više članova. Ako su bili prisutni u svakoj od "kuća" za šest, sedam i osam članova, njihov broj bi iznosio 1971, što čini 92,3% lica za koje tražimo pokriće. Ukoliko su izložene pretpostavke sporne, u tom slučaju indeks 4,40 o prosečnoj veličini "kuće" je precenjen. Ovim je samo potvrđeno iskustvo istraživača srednjevekovnih populacija da je, pored pitanja o izuzetim porodicama iz popisa, indeks o prosečnoj veličini "kuća" (ognjišta, domaćinstva) od najveće važnosti u radu na demografskim procenama, čiji su izvor fiskalni popisi.

Natalitet i mortalitet stanovništva

Nivo prirodnih komponenata stanovništva bio je svakako visok u Oblasti Brankovića u 1455. godini. I pored ove nesporne konstatacije, koja važi za sve predmoderne populacije, procena visine nataliteta i mortaliteta stanovništva na određenom prostoru i u određenoj kalendarskoj godini je složeno pitanje. Da bi se moglo pristupiti njenom ostvarenju, neophodno je raspolagati sa minimumom potrebnih podataka i obaveštenja o relevantnim uslovima, koji po pravilu ili nedostaju ili su delimična i nedovoljno zadovoljavajuća. Oblast Brankovića u tom pogledu nije izuzetak, ali ne i u punom smislu te reči. Ono što nam stoji na raspolaganju su procenjeni podaci o ukupnom stanovništvu i njegovom starosno-polnom sastavu, i, što je isto tako od važnosti, niz obaveštenja o ekonomskim, socijalnim i kulturnim uslovima u Oblasti u XIV i XV veku.

Petnaesti vek je pripadao dugom istorijskom razdoblju visokih reproduktivnih normi i visokog nataliteta stanovništva. To je takođe bio slučaj i sa Brankovića Oblasti sredinom tog veka, uprkos istorijskim događajima koji su poremetili redovnost mnogih važnih tokova u društvu i porodici. Najvažniji neposredni činioci visokog nataliteta ostali su nepromenjeni, među kojima su izuzetno mesto zauzimali funkcije i zadaci porodice, status dece, posebno muške, u porodici i visoka smrtnost stanovništva⁵. Šta više ima razloga da se pretpostavi da je u posleratnom

⁵ U stranoj i našoj literaturi činioci visokog nataliteta stanovništva su široko razmatrani, uz visok stepen saglasnosti među autorima. Sinteza o ovom pitanju izložena je u radu Demografskog odeljenja Ujedinjenih nacija *The Determinants and Consequences of Population Trends*, New York 1968, strana 92-96.

razdoblju u Oblasti, koje je u njenom većem delu počelo znatno pre 1455. godine, postojala realna potreba za jačanjem porodice, koju su ugrozili ratni događaji i veliki gubici stanovništva. Na drugoj strani, tragovi istorijskih događaja i produžetak neredovnih prilika, predstavljali su manje ili veće prepreke ovim zahtevima. U takvim društvenim uslovima, ostvarivanje reproduktivnih normi i nivo na kojem je to činjeno su centralno pitanje procene visine nataliteta stanovništva u Oblasti sredinom XV veka.

Postoje dve grupe razloga zbog kojih je natalitet stanovništva u Oblasti bio niži od maksimalno mogućeg⁶ - neučestvovanje stanovništva u reprodukciji i kontrola rađanja.

Pored steriliteta jednog ili oba supružnika, koji je zakonito prisutan u svakoj populaciji, više posebnih pojava sprečava biološki plodne pojedince ili bračne parove da učestvuju u reprodukciji stanovništva. Kao što je to opšti slučaj i u Oblasti Brankovića najvažniji razlozi su postojanje subpopulacije izvan bračnih zajednica i privremena razdvojenost bračnih parova. Uticaj subpopulacije izvan braka bio je verovatno vrlo značajan za nivo nataliteta u Oblasti. Na ovu pretpostavku ukazuju podaci turskog popisa o relativno velikom broju neoženjenih muškaraca, i to pretežno mladih, zatim broj udovica, takođe mladih, kao i procenjena velika razlika između broja žena i muškaraca u reproduktivnom dobu života. Nešto manji uticaj na visinu nataliteta, verovatno, je imala privremena razdvojenost bračnih parova. Ona je sigurno bila rasprostranjena, bilo zbog učešća u vojsci, emigraciji jednog od supružnika, bolesti ili nekog od drugih razloga. Kontrola rađanja je takođe jedan od činioca koji je uticao na efektivni natalitet stanovništva u Oblasti. Moguće je da je njen uticaj bio mali ali verovatno ne i zanemarljiv, bez obzira što je šira rasprostranjenost kontrole rađanja nesaglasna sa visokim reproduktivnim normama. Nepoznato je da li je kontrola rađanja vršena preko klasičnih sredstava i kojih, ili je bila prisutna posredstvom dojenja i čedomorstva. Dugo vremensko trajanje

⁶ Kuczynski tvrdi da opšta stopa nataliteta verovatno nikada u čovekovoj istoriji nije prešla 65‰, a prema Russel-u njen najviši mogući nivo je 62‰.

dojenja odojčadi i male dece su poznati u predmodernim populacijama⁷, pre svega zbog obezbeđivanja boljih uslova za razvoj deteta pa i njegovog preživljavanja. Istovremeno, dojenje je smanjivalo verovatnoću začeca, pogotovo ako je intercourse izbegavan zbog verovanja da on negativno utiče na kvalitet mleka (Matthews-Grieco, 1991:22). U svakom slučaju dugo dojenje, bilo svesno ili ne, jedan je od metoda kontrole rađanja, koji je bio prisutan u Oblasti, pogotovo u neredovnim prilikama. O postojanju čedomorstva kao pojave može se suditi na osnovu Dušanovog Zakonika, koji ga izjednačuje sa ostalim ubistvima iz najužeg porodičnog kruga⁸. Međutim o njegovoj primeni i rasprostranjenosti nema podataka.

Procena visine nataliteta stanovništva u Oblasti pretpostavlja raspolaganje podacima o reproduktivnom kapacitetu populacije i njegovom delu koji je učestvovao u prokreativnom procesu u 1455. godini. Odgovori o reproduktivnom kapacitetu se relativno standardno obezbeđuju u slučajevima kada su raspoloživi podaci o ukupnom stanovništvu i njegovom starosno-polnom sastavu. Mnogo veći problem predstavljaju procene broja plodnih žena koje ne učestvuju u reprodukciji i koje kontrolišu svoju plodnost. Za nijednu od ovih procena nije moguće obezbediti zadovoljavajuću osnovu iz koje bi proizašao direktan odgovor. Radi toga neophodno je tražiti odgovore u više varijanata, koji se kreću u krugu verovatnih.

Procena opšte stope nataliteta izvršena je na osnovu sledeće četiri hipoteze.

Prva hipoteza: učešće žena starih 15-49 godina u ukupnom broju žena iznosi 49%. U populacijama sa visokim natalitetom i mortalitetom ova proporcija se najčešće kreće između 48 i 50%, pa je pretpostavljeno da Oblast Brankovića u tom smislu ne pretstavlja izuzetak.

Druga hipoteza: udeo plodnih u ukupnom broju žena starih 15-49 godina iznosi 64%. Visina ovog udela je nešto niža od visine 65,9% do koje je

⁷ U zapadno evropskim zemljama lekari su preporučivali da dojenje dece traje od 18-24 meseca, a u Firenci vlasti su posebnim propisom iz 1415. godine predviđali kazne za prekid dojenja pre 30. meseca. Sara Mattheus Grieco, Breastfeeding, Wet Nursing and Infant Mortality in Europe, 1400 - 1800, Historical Perspective on Breastfeeding, UNICEF 1991, strana 20-21.

⁸ *Dušanov Zakonik*, član 96. "Ko se nađe da je ubio oca ili mater, ili brata, ili čedo svoje, da se taj ubica sažeže na ognju", Prosveta - Srpska književna zadruga, Beograd 1986.

došao Lorimer, istražujući model fekunditeta žena u populaciji "koja živi pod relativno povoljnim fizičkim uslovima" (Lorimer, 1954:49). Većina istraživača ukazuje na kompleksnost i nedovoljnu istraženost ovog pitanja, pritom naglašavajući moguće postojanje varijacija fekunditeta među populacijama, koje zavise od uslova sredine, kao što su ishrana, način života, klima i drugi.

Usvajajući visinu fekunditeta od 64% za populaciju Oblasti Brankovića u 1455. godini, imali su se u vidu društveni uslovi u kojima se razvijala ova populacija u nekoliko decenija pre turskog popisa. Za njih se pretpostavlja da su bili ispod "relativno povoljnih", (koje je imao u vidu Lorimer), pre svega zbog neredovnih prilika koje su se odrazile na ishranu i način života pa samim tim i na fizički razvitak populacije u Oblasti.

Treća hipoteza: udeo plodnih žena koji nije učestvovao u prokreativnom procesu iznosio je od 15 do 25%. Broj plodnih žena koji je izvan reproduktivnog procesa ili ga uspešno kontroliše, nije bilo moguće bliže odrediti, usled čega je njihova proporcija izražena u rasponu i to relativno velikom. Same proporcije su takođe visoke, posebno zbog procenjenog velikog viška žena, zatim broja udovica i, neoženjenih muškaraca, kao i drugih razloga o kojima je napred bilo reči.

Četvrta hipoteza: verovatnoća začeća žena aktivnih u prokreativnom procesu iznosi 0,36. Prihvaćena je visina verovatnoće začeća koju je koristio Lorimer u istraživanjima moguće stope ukupnog fertiliteta stanovništva (Lorimer, 1954:51). Verovatnoća začeća je takođe nedovoljno istražena i najverovatnije se razlikuje među populacijama. Verovatnoća od 0,36, inače se nalazi među nižim vrednostima. Ona je usvojena sa pretpostavkom o dugom trajanju dojenja odojčadi i male dece, kao tradicionalne norme, dodatno potencirana čestim neredovnim prilikama kroz koje je prolazila Oblast Brankovića.

Na osnovu usvojenih hipoteza procenjena je opšta stopa nataliteta u tri varijante (tabela 4). Procenjene stope odražavaju pre svega visoke reproduktivne norme, koje je usvojilo stanovništvo Oblasti. O njihovoj visini se ne može suditi, sem o mogućem uticaju činioca na osnovu kojeg su stope diferencirane. U tom smislu čini se da su bliže realnosti stope druge i treće varijante, s obzirom na napred razmotrene razloge o

neučestvovanju žena u reprodukciji i delimičnih potvrda o njima, koje su pružili turski popis i rezultati dosadašnjih procena.

Tabela 4.
Opšta stopa nataliteta u Oblasti Brankovića u 1455. godini (procena)

Varijanta	Plodne žene koje ne učestvuju u prokreativnom procesu (u %)	Opšta stopa nataliteta (u ‰)
I	15	49,5
II	20	46,6
III	25	43,7

Smrtnost stanovništva u Oblasti Brankovića bila je visoka u 1455. godini, kao što je to bio slučaj i u drugim srednjevekovnim populacijama u Evropi i izvan nje. Njen visok nivo duguje se pre svega uslovima kroz koje je prolazilo njeno stanovništvo i teškim posledicama koje su oni stvarali, ne samo u pogledu veličine i starosno-polne strukture njene populacije, već i osnovnih životnih prilika, uključujući i one koje su se ticale zdravlja i napretka ljudi. Međutim, koliko nije sporna ova kvalitativna odrednica o visini smrtnosti stanovništva Oblasti, toliko je sporan njen stvaran nivo u 1455. godini. U tom smislu ne postoji ni minimum neophodnih podataka za procenu opšte stope smrtnosti (broj umrlih na 1000 stanovnika) a pogotovu ne nekog od specifičnih pokazatelja, koji imaju šire značenje za interpretaciju fenomena smrtnosti. Otuda, nivo smrtnosti stanovništva Oblasti Brankovića za 1455. godinu može se jedino aproksimirati u više varijanata, oslanjajući se na rezultate istraživanja srednjevekovnih populacija i raspoložive metode. Rezultati ovog pristupa su skromne pouzdanosti, ali je to, verovatno najviše što se može pružiti u postojećim okolnostima.

Za procenu smrtnosti stanovništva u Oblasti Brankovića koristiće se rezultati o srednjem trajanju života evropskih i drugih populacija, čija je

recipročna vrednost aproksimacija za opštu stopu smrtnosti (Cippola, 1965:580).⁹

Konsultativni radovi o smrtnosti stanovništva u kasnom srednjem i ranom novom veku, otkrivaju nisko srednje trajanje života populacija za koje su izvršene procene. Procene u raznim evropskim zemljama na osnovu fragmentarnih podataka kreću se od 20-40 godina u vremenskom razdoblju od XIII do XVII veka (United Nations, 1968:110). Srednje trajanje života procenjeno je na 21 godinu u Ženevi za period od 1561-1600 i 26 godina za 1600-1700; u Engleskoj na 33 godine za generacije rođene 1426-1450, a za vladajuće evropske porodice na 30 godina za period 1480-1579. U kasnijim razdobljima, zahvaljujući porastu životnog standarda stanovništva i novim otkrićima u medicini srednje trajanje života je povećano u naprednijim evropskim zemljama. Ono je u Švedskoj iznosilo 32,2 godine za muškarce i 35,7 za žene u 1755-1776, u Francuskoj 37,5 godina za oba pola u 1746 godini, u Engleskoj 38,7 godina za 1779-1787. Ovaj trend porasta je nastavljen ali ne u svim zemljama. Tako je oko 1920 godine srednje trajanje života u Britanskoj Indiji iznosilo 26,9 za muškarce i 26,6 godina za žene, u Čileu 30,9 i 32,2 a na Cejlonu 32,7 i 30,7 godina (United Nations, 1969:110-118).

Navedeni podaci o procenama visine srednjeg trajanja života uverljivo potvrđuju njegov nizak nivo sve do početka istorijskog pada mortaliteta stanovništva, bilo da se on pojavio u XIX ili ranom periodu XX veka. Polazeći od citiranih rezultata procena i društvenih uslova u Oblasti Brankovića polovinom XV veka, srednje trajanje života u Oblasti je najverovatnije bilo ispod 30 godina, a ne može se isključiti ni pretpostavka da je ono bilo i znatno ispod ove granice. U tom smislu usvojene su četiri varijante visine srednjeg trajanja života u Oblasti za 1455. godinu, prikazane u tabeli 5, zajedno sa procenjenom visinom opšte stope mortaliteta za svaku od njih.

⁹ Nedostatak ovog metoda je što ne uzima u obzir starosnu strukturu stanovništva. Naš test na primeru Kosova i Slovenije za 1952-54 pokazao je znatno manju razliku između stvarne i procenjene opšte stope mortaliteta na Kosovu (18,0 i 20,8) nego u Sloveniji (10,0 i 15,2). Mada nije bilo uslova da se test proširi na populacije sa visokim natalitetom i mortalitetom, na osnovu dobijenih podataka za Kosovo i Sloveniju ima razloga za pretpostavku o većoj realnosti procena za populacije sa višim i visokim mortalitetom stanovništva.

Tabela 5
**Srednje trajanje života i opšta stopa mortaliteta u Oblasti Brankovića,
 1455. godine (procena)**

Varijanta	Srednje trajanje života (u godinama)	Opšta stopa mortaliteta (u ‰)
I	23	43,5
II	24	41,7
III	25	40,0
IV	27	37,0

Ne raspolaže se sa dovoljno obaveštenja na osnovu kojih bi se dala prednost jednoj od tentativnih varijanata o visini opšte stope smrtnosti u Oblasti. Jedini razlog koji ne izgleda sporan, to su posledice tek završenog rata i njegovih pratećih pojava. Ti tragovi su teško mogli biti neposredno ublaženi, pa su otuda verovatnije varijante za višom stopom opšteg mortaliteta.

Muškarci nosioci poreskih obaveza prema zanimanju, narodnosti, migracionom i socijalnom statusu

U turskom popisu, kao što je napred navedeno, uz imena muškaraca poreskih obveznika navedena su dodatna obaveštenja o rodbinskom odnosu popisanih lica ili o jednom od njihovih strukturnih obeležja. U okviru teme o stanovništvu nas interesuje ovaj drugi deo obaveštenja, koji omogućava upoznavanje sa jednim od važnih svojstava populacije koju istražujemo.

Podaci o zanimanju, narodnosnoj pripadnosti, migracionom i socijalnom statusu nisu u turskom popisu sistematski registrovani niti je poznato na osnovu kojih metodoloških rešenja je izvršen upis ovih podataka.

Pre svega, podaci o strukturnim obeležjima nisu prikupljeni za celu populaciju muškaraca poreskih obveznika, već za njen znatno manji deo. Ova subpopulacija, po svemu sudeći, nije definisana unapred, već je nastala u toku popisa i to, pretpostavlja se, na taj način što su na pitanja

o strukturnim obeležjima registrovani samo odgovori koji su se razlikovali od tipične situacije većinskog dela populacije. To se može zaključiti na osnovu popisnih podataka o ovoj grupi obeležja, među kojima se ne nalaze najrasprostranjeniji modaliteti u Oblasti, kao što su "poljoprivrednik", Srbin ili "domorodac".

Druga posebnost primenjena u ovom delu popisnog postupka jeste što je svakom licu postavljeno samo jedno od četiri pitanja iz grupe o strukturnim obeležjima, bez obzira na stvarno stanje (na primer za lice koje je Grk i doseljenik upisao bi se samo jedan odgovor, "Grk" ili "doseljenik".) Zahvaljujući ovakvom metodološkom rešenju dobijene su četiri nezavisne subpopulacije, za svako strukturno obeležje po jedna. Istovremeno za svako od ovih obeležja dobijen je broj muškaraca poreskih obveznika za koje nije registrovano realno stanje, od kojeg su organizatori popisa odustali radi njegove "tipičnosti" i umesto njega uneli podatak o rodbinskoj vezi. Na ovaj način su dobijena četiri para subpopulacija, čija je numerička slika predstavljena u tabeli 6. Tačnost prikazanih podataka, posmatrana sa gledišta primenjenog koncepta u popisu, načelno zavisi od broja lica sa dva ili više strukturnih obeležja. Taj broj svakako nije bio takav da može ugroziti realnost osnovnih zaključaka, ali se sama pojava mora imati u vidu, bez obzira što je nepoznata njena stvarna veličina. Ovo je generalno tumačenje značenja popisnih podataka o strukturnim obeležjima, koja su predmet narednih razmatranja.

Tabela 6
**Muškarci nosioci poreske obaveze prema registrovanom statusu
strukturnog obeležja**

Strukturno obeležje	Status registrovan	Status nije registrovan
Profesionalno	643	16272
Migraciono	574	16341
Narodnosno	56	16859
Socijalno	816	16099

U 1455 godini, registrovan je veći broj zanimanja u Oblasti Brankovića (tabela 7). Među njima izdvajaju se poljoprivredna, duhovna i zanatska kao tri osnovne grupe, uz pojedina specifična i sasvim retko zastupljena. Dominantno mesto zauzimaju poljoprivredna zanimanja (96,87%) podrazumevajući da su među neregistrovanim zanimanjima svrstani isključivo ili gotovo isključivo poljoprivrednici opšteg profila. Ova zbirna slika profesionalnog sastava muškaraca poreskih obveznika koji su u celini pripadali ruralnom stanovništvu odražava nivo razvoja seoske privrede tog vremena i velikim delom osobine prirodnog činioca, čijim su se zahtevima prilagodile porodice, kao osnovne društvene grupe. U tom pogledu u prvom redu treba istaći prostornu i plodnu Kosovsku ravnicu, u kojima se nalazio najveći deo popisanih naselja. Otuda, na popisanom prostoru Oblasti nosilac privrednog života je selo sa zemljoradnjom, stočarstvom, voćarstvom, vinogradarstvom i pčelarstvom, kao njegovim osnovnim granama.

Ovu opštu sliku upotpunjavaju detaljni rezultati turskog popisa (takođe prikazani u tabeli 7). U popisu je registrovano 32 nepoljoprivrednih i osam poljoprivrednih zanimanja. Sam podatak od 40 zanimanja govori o raznovrsnoj delatnosti u oba sektora. No i pored toga društvena podela rada je na samom početku ili je neznatno odmakla. To se posebno odnosi na nepoljoprivredna zanimanja, među kojima gotovo polovinu ili njih 15 obavlja samo po jedno lice, od kojih su pojedina od veće važnosti (naprimera kolar, brdar, vidac, travar ili pisar). Po dva lica obavljaju mesarske i poslove krčmara i pristava. U nešto znatnijoj meri zastupljeno je nekoliko zanatskih zanimanja (grnčar, kožuhar, šuster i posebno kovač sa ukupno 60 lica). Ako se izuzmu 4 majstora čija specijalnost nije bliže određena, zapaža se da među zanatlijama nisu zastupljeni stolari, građevinci, metalci i radnici drugih struka, neophodnih za proizvodnju ili održavanje raznih predmeta za ličnu upotrebu i korišćenje u domaćinstvu i u proizvodnji. Mnogi od tih poslova su očigledno prepušteni samom seoskom stanovništvu. Inače, najrasprostranjenija zanimanja registrovana u popisu su duhovna, među kojima su sveštenici zastupljeni u najvećem broju (288).

Specijalizovana poljoprivredna zanimanja se, takođe, obavljaju ali u malom broju, što se može razumeti, s obzirom na stepen razvijenosti poljoprivrede u to vreme. Od ukupno sedam zanimanja iz ove grupe, izdvajaju se govedari, njih 92. To je broj koji svakako skreće pažnju i

Tabela 7.
Muškarci poreski obveznici prema zanimanju

Zanimanje	Broj	Struktura (u %)	Zanimanje	Broj	Struktura (u %)
brdar	1	0,006	monah	29	0,171
vidac	1	0,006	ovčar	6	0,035
vojniki	1	0,006	orač	1	0,006
vodeničar	3	0,018	pastir	4	0,024
govedar	92	0,544	pisar	1	0,006
grnčar	7	0,041	ponesar	1	0,006
kalojar	28	0,165	pop	288	1,702
kalfa	1	0,006	protobor	48	0,283
kovač	60	0,355	primučar	1	0,006
kožuhar	11	0,065	pristav	2	0,012
kokošar	1	0,006	pudar	1	0,006
kolar	1	0,006	rataj	2	0,012
kmet	4	0,024	svinjar	8	0,047
koščar	1	0,006	sluga	1	0,006
krmečar	3	0,018	sokolar	1	0,006
krojač	4	0,024	travar	1	0,006
kruhar	1	0,006	ćelonja	1	0,006
krčmar	2	0,012	šuster	15	0,088
majstor	4	0,024	sedlar	4	0,024
mesar	2	0,012	nije registrovano	16272	96,199
			ukupno	16915	100,000

potvrđuje značajnu rasprostranjenost govedarstva u Oblasti, pogotovo ako se ima u vidu da su se njime bavili i ostali poljoprivrednici, mada verovatno u znatno manjoj meri. Specijalizovanih poljoprivrednika koji su se bavili gajenjem svinja bilo je 8, ovaca 6 a kokošaka 1. I ovi podaci skreću pažnju, jer govore o postojanju raznih grana stočarstva i o njihovoj relativnoj razvijenosti. Ostala specijalizovana zanimanja (orač, ratar, pastir) javljaju se sporadično i mada od manje važnosti govore o postojanju poljoprivrednih zanimanja u sferi usluga.

Prostorni raspored muškaraca poreskih obveznika iz grupe nepoljoprivrednih zanimanja drugo je važno pitanje ove teme. Međutim, raspored većine nepoljoprivrednih zanimanja nema smisla pojedinačno razmatrati, s obzirom na mali broj lica koji ih obavljaju, tako da podaci sami za sebe, uz malo izuzetaka, govore o broju naselja u kojima se oni pojavljuju. Da bi se ovo važno pitanje bar u nešto potpunijoj meri sagledalo, izvršena je podela naselja (a) u kojima se ne obavljaju nepoljoprivredna zanimanja, (b) u kojima je prisutno samo svešteno lice, jedno ili više, (c) u kojima je zastupljeno jedno ili više nepoljoprivrednih zanimanja, isključujući duhovna i (d) u kojima je zastupljeno nepoljoprivredno zanimanje, uključujući i duhovna i druga iz ove grupe. Ova podela je izvršena i po nahijama, pa je na taj način u prostorno razmatranje teme o sastavu stanovništva prema zanimanju uključena još jedna njegova komponenta.

U Oblasti posmatranoj kao celina, u jednoj polovini naselja njeni stanovnici se nisu bavili nijednim nepoljoprivrednim zanimanjem, uključujući i duhovna. To je osnovni nalaz prikazanih podataka u tabeli 8. On otkriva da je veliki deo življa Oblasti bio upućen da se sam stara o životnim potrebama svih vrsta, oslanjajući se pre svega na sopstvena tradicionalna iskustva i znanja. Manji deo je verovatno bio u mogućnosti da za najvažnija pitanja traži pomoć i rešenja u razvijenijim naseljima ili gradovima, ali ova mogućnost i tamo gde je realno postojala, nije značajnije menjala položaj seoskog stanovništva.

U drugoj polovini naselja najbrojnija su ona u kojima je prisutan sveštenik (35,7% od ukupnog broja), znatno manji je broj naselja u kojima je pored sveštenika bilo jedno ili više lica koja su se bavila nepoljoprivrednim zanimanjem (9,9%), a u sasvim malom broju naselja (4,3%) bile su prisutne samo zanatlije ili lica nekog drugog nepoljoprivrednog zanimanja, osim duhovnog. U ovoj drugoj grupi

naselja postojali su, mada uglavnom skromni, uslovi za efikasnije obavljanje njegovih funkcija, prvenstveno ekonomskih i onih koje je vršilo sveštenstvo u kulturnoj i moralnoj sferi.

Naselja sa ili bez nepoljoprivrednih zanimanja različito su raspoređena po nahijama. U tom pogledu najnepovoljnije stanje je bilo u nahijama Klopotnik, čak (76,9% naselja je bez ijednog lica koje obavlja nepoljoprivredno zanimanje), zatim Lab (63,0%), Topolnica (61,4%) i Trgovište (60,0%). Trgovište je istovremeno nahija u kojoj sem sveštenika nije bilo lica koja su obavljala neko od nepoljoprivrednih zanimanja (mada treba imati u vidu da je Trgovište najmanja nahija sa samo 5 ovakvih sela). U druge četiri nahije stanje je bilo mnogo povoljnije. To se posebno odnosi na nahije Dolci, u kojoj samo u jednom naselju (od 19) nije bilo nijednog lica sa nepoljoprivrednim zanimanjem, i nahiju Priština, u kojoj je bilo 12 naselja ovakvog tipa. U nahijama Morava i naročito Vučitrn, stanje je bilo manje povoljno, ali još uvek znatno iznad proseka. Ovim neravnomernostima verovatno su doprineli poslednji rat i razlike u stepenu razvijenosti među nahijama.

Prisustvo nepoljoprivrednih zanimanja, posmatrano na nivou pojedinačnih naselja, još je više različito, što je razumljivo kada se ima u vidu da je na 603 aktivnih naselja raspoređeno ukupno 529 lica sa nekim od nepoljoprivrednih zanimanja. S obzirom na ovu okolnost, nije iznenađujuće što u jednom broju većih naselja nisu bila zastupljena nepoljoprivredna zanimanja. Na primer to je slučaj sa naseljima Štrpce (nahija Morava, 65 kuća), Vrba (nahija Vučitrn, 67 kuća) i Donja Gušterica (nahija Topolnica, 53 kuće). Sa druge strane, o koncentraciji nepoljoprivrednih zanimanja može se govoriti samo na primeru naselja Vršitrn u nahiji Dolci. U ovom naselju od 200 kuća, pored 4 sveštenika bilo je više zanatlija, čak 7 kožuhara, 4 kovača, 4 obućara, 2 majstora i tako dalje, ukupno 28 lica koja su obavljala nepoljoprivredno zanimanje. Vučitrn je, ne samo po broju stanovnika, već i po njegovom profesionalnom sastavu spadao u red mešovitih naselja, što nije bio slučaj ni sa jednim od ostalih naselja u Oblasti.

Kada je reč o zanimanju kao ekonomskoj aktivnosti stanovništva, potrebno je još naglasiti da se verovatno mali broj pojedinaca bavio isključivo poljoprivrednim odnosno nekim od nepoljoprivrednih zanimanja. Ustvari, postojala je rasprostranjena kvalitativna dvovrnost rada. Njoj se pristupalo po nuždi radi zadovoljavanja raznih potreba u

Tabela 8.
Naselja* prema zastupljenosti nepoljoprivrednih zanimanja

Nahija	Svega	Zastupljena			
		Nisu zastupljena	samo duhovna	samo ostala	duhovna i ostala
Ukupan broj	603	302	215	26	60
Trgovište	5	3	2	-	-
Klopotnik	39	30	8	-	1
Dolci	19	1	14	-	4
Morava	124	45	50	8	21
Vučitrn	116	51	44	6	15
Topolnica	44	27	10	2	5
Priština	45	12	23	4	6
Lab	211	133	64	6	8
Struktura (u %)	100,0	50,1	35,7	4,3	9,9
Trgovište	100,0	60,0	40,0	-	-
Klopotnik	100,0	76,9	20,5	-	2,6
Dolci	100,0	5,3	73,7	-	21,0
Morava	100,0	36,3	40,3	6,5	16,9
Vučitrn	100,0	44,0	37,9	5,2	12,9
Topolnica	100,0	61,4	22,7	4,5	11,4
Priština	100,0	26,7	51,1	8,9	13,3
Lab	100,0	63,0	30,3	2,9	3,8

*Uključena aktivna naselja

poljoprivrednom domaćinstvu, odnosno korišćenju sopstvenih resursa lica koja su se bavila nepoljoprivrednim zanimanjima. Prvi su se povremeno

bavili raznim zanatskim poslovima a drugi poljoprivrednim radom na svom imanju. Ostala strukturalna obeležja stanovništva su znatno manje razvijena, ali i pored toga svako od njih zaslužuje pažnju.

U populaciji Oblasti Brankovića registrovan je mali broj migranata, samo 3,39%. Nizak udeo migranata mogao se očekivati, jer u većini srednjovekovnih populacija dominiraju domoroci, pogotovo u seoskoj populaciji, čiji su pripadnici slabo pokretni zbog vezanosti za zemlju. Iz istog razloga u svim nahijama stope migranata su niske. One se kreću od 1,37% u nahiji Trgovište do 4,99% u nahiji Dolci.

Nije poznata strukturalna migranata po mestu odakle su došli ili po nekom drugom obeležju. Kategorije koje se javljaju u popisnim rezultatima nisu pojmovno jasne (tabela 9), pa i u tom pogledu postoje ograničenja.

Tabela 9.
Strukturalna migranata prema migracionom statusu

Migracioni status	Broj	Strukturalna stanovništva	
		ukupnog (u %)	migranata (u %)
Prišlac	322	1,90	56,11
Došlac	207	1,22	36,06
Useljnik	3	0,02	0,52
Prihoda	1	0,01	0,17
Selica	2	0,01	0,35
Iz Bosne	5	0,03	0,87
Iz Zagore	29	0,17	5,05
Iz Zvečana i drugih mesta	5	0,03	0,87
Nije registrovan status	16341	96,61	-
Ukupno	16915	100,00	100,00

Na primer, nisu jasne razlike između kategorija "prišlac" i "prihoda" ili "došlac" i "useljnik". Isti je slučaj i kod migranata kod kojih je popisivač

pravio kvalitativnu razliku, kao naprimer između "prišlac" i "došlac", jer se u više slučajeva u osnovnom popisnom materijalu obe kategorije pojavljuju u istom naselju. Otuda, u analizi ćemo razmotriti samo kategorije migranata sa većom frekvencijom, kao i onih kategorija kod kojih je naznačena Oblast ili kraj iz kojeg su migranti došli.

Najviše migranata je u kategorijama "prišlac" (56,11%) i "došlac" (36,06%), znatno manje onih koji su došli iz Zagore (5,05%), a pogotovu iz Bosne (0,87%) i Zvečana i drugih mesta (0,87%). Delom po visini učešća a delom po nazivima pojedinih kategorija, po svemu sudeći većina migranata je iz same Oblasti, a znatno manje, moguće i daleko manje izvan njih. I u ovom pogledu razlike među nahijama nisu značajne, jer u svima dominiraju kategorije "došlac" i "prišlac".

Prema rezultatima turskog popisa, u popisanom delu Oblasti Brankovića u 1455. godini živelo je, pored Srba, još predstavnika četiri naroda. Njihov ukupno registrovan broj, međutim, bio je sasvim mali, ukupno 56 muškaraca poreskih obveznika ili 0,33%. Među njima najviše je bilo Albanaca, (36), zatim Bugara (16) i samo tri Grka i jedan Hrvat.¹⁰ Narodnosni status nije registrovan za 16.859 lica ili 99,67%. S obzirom na primenjen popisni postupak, o kojem je napred bilo reči, u grupi sa neregistrovanim statusom najverovatnije je bilo još predstavnika nesrpske narodnosti, jer su turske vlasti po svemu sudeći dale prednost profesionalnom obeležju, zbog njihove veće zainteresovanosti za ekonomski faktor, čija je težina u fiskalnim popisima najveća. Sa druge strane, sa velikim stepenom verovatnoće se pretpostavlja da je među stanovništvom Oblasti postojala brojčana nadmoćnost Srba u etničkom sastavu stanovništva, s obzirom na njihovo dugo prisustvo kao i njihove države na ovom prostoru. Ova pretpostavka se utoliko pre čini prihvatljivom, pošto je, bar u formalnom smislu, već bila izvršena slovenizacija stanovnika drugih narodnosti. Ovo se može zaključiti na osnovu srpskih imena upisanih za Albance i Grke u popisu.

Raspored stanovnika nesrpske narodnosti po nahijama bio je različit. Oni su u velikom broju (83,9%) bili koncentrisani u nahijama Vučitrn i Morava. U ove dve nahije živeli su svi Bugari i gotovo svi Albanci

¹⁰ U pojedine narodnosne grupe pored očeva uključeni su i njihovi sinovi, za koje je to u popisu jasno bilo navedeno. Tako je u odgovarajuće narodnosne grupe uključeno i 17 sinova Albanaca, 13 sinova Bugara i 2 sina Grka.

(86,1%). Dva Grka su živela u nahiji Vučitrn a jedan u nahiji Dolci, dok je Hrvat živeo u nahiji Priština.

U popisu su registrovane tri kategorije muškaraca poreskih Obveznika sa jasnim socijalnim obeležjem - star, siromašan i sa fizičkim nedostatkom. Nije poznato da li su organizatori popisa izdvojili ove tri grupe poreskih obveznika da bi odredili poseban teret dažbina licima očigledno hendikepiranim u odnosu na ostale poreske obveznike, bilo što su njihove fizičke mogućnosti bile umanjene ili što su im materijalna dobra bila oskudna. Zbog ove nepoznanice, teško je oceniti broj registrovanih lica ove grupe poreskih obveznika (816 ili 4,82%) sa gledišta njegove visine. Ako se ima u vidu da popisom nisu obuhvaćeni svi stari, siromašni i sa fizičkim nedostatkom, broj registrovanih u popisu ne izgleda mali i pored toga što su kriterijumi za njihovo uključenje u popis bili pre liberalni nego strogi. Na ovu pretpostavku skreću pažnju identifikacioni atributi socijalnog statusa, koji se nalaze u osnovnim materijalima popisa, kao što su "kljast", "ubog", "hrom", "jednooki", "bedan" i drugi.

Među licima registrovanim sa socijalnim statusom daleko je najviše siromaha (618 ili 75,74%), znatno manje starih (180 ili 22,05%) i neznatno lica sa fizičkim nedostatkom (18 ili 2,21%). Ova lica se javljaju u svim nahijama. Posmatrani kao celina najviše ih je u nahijama Lab (222 ili 27,21%) i Morava (219 ili 26,84%). Znatno manje ih je u nahijama Vučitrn (107 ili 13,11%), Priština (79 ili 9,68%), Topolnica (68 ili 8,33%), Dolci (61 ili 7,47%) i Klopotnik (53 ili 6,50%) a sasvim malo u nahiji Trgovište (7 ili 0,86%).

Zaključna razmatranja

Društvene prilike na Balkanskom poluostrvu u XV veku i dužem razdoblju koje mu je prethodilo, nisu bile naklonjene razvitku stanovništva u pozitivnom smislu te reči. Rasel je procenio smanjenje broja stanovnika u Grčkoj i Balkanu za jednu četvrtinu u periodu od 1340. do 1450. godine (Russel, 1969:19). Brankovića Oblast, nije ni mogla niti je bila izuzetak u tom pogledu. Neredovne prilike, u čijem su središtu česti ratni sukobi i epidemije kuge i drugih zaraznih bolesti,

ostavili su duboke tragove u razvoju Oblasti, uključujući i njeno stanovništvo.

U ovom radu nije bilo mogućnosti da se šire u prostoru i vremenu istraži stanovništvo Oblasti Brankovića. Oslanjajući se na podatke fiskalnog popisa, koji su izvršile turske vlasti polovinom 1455. godine, istraživanje stanovništva se koncentrisalo na osnovnu demografsku situaciju u delu Oblasti koja je bila predmet popisa. To je učinjeno u onoj meri koliko su omogućili popisni podaci i dozvolilo poznavanje relevantnih istorijskih činjenica i društvenih prilika tog vremena, kao i raspoloživa znanja nauke o stanovništvu. Na ovom mestu treba naglasiti da je svaki od navedenih izvora predstavljao manje ili veće ograničenje u radu, bilo zbog oskudnosti podataka i neophodnih pratećih informacija u turskom popisu ili praznina u našim zvanjima. Otuda su sve izvršene procene pod uticajem ovih nedostataka, o čijoj veličini iz razumljivih razloga nije moguće suditi, jer kao što za većinu istorijskih argumenata istraživači nikada nisu ni potpuno sigurni ni potpuno nesigurni, isti je slučaj i sa hipotezama o demografskim pojavama, koje se ne mogu izbeći u istorijskoj demografiji.

Osnovni nalazi izvršenih procena, pored sopstvenih specifičnosti, u osnovi su u saglasnosti sa znanjima o najvažnijim osobinama populacija predmodernog vremena. Populacija popisanog dela Oblasti je nevelika, njena starosna struktura je mlada, nivo prirodnih komponenata je visok, u profesionalnom sastavu stanovništva najbrojnija su poljoprivredna zanimanja, u migracionoj strukturi dominantno mesto zauzimaju domoroci a u etničkoj Srbi. U ovom uopštenom pogledu na procenjenu demografsku situaciju u Oblasti polovinom XV veka ističe se pre svega malobrojnost populacije, kao karakteristika koja skreće pažnju. To nije slučaj ili ne u istoj meri, ni sa visokim nivoom prirodnih komponenata stanovništva, ni sa nerazvijenim strukturama, posebno starosne i profesionalne, jer ove pojave nisu mogle da izbegnu zakonite uticaje epohe kojoj je pripadala populacija Oblasti u XV veku.

Broj stanovnika u Oblasti Brankovića procenjen je na blizu 67500 u 1455. godini. Potrebno je odmah skrenuti pažnju da je rezultat procene najverovatnije manji od stvarnog broja stanovnika koji je bio u popisanom delu Oblasti. Ova razlika je nastala što u turskom popisu nije primenjen princip "stalnog" stanovništva, što se nije moglo očekivati da bude učinjeno u fiskalnom popisu. Otuda je iz popisa izostavljen, pa

samim tim i iz procene, jedan broj lica, pretežno siromašnih, što je inače redovna pojava u fiskalnim popisima, kao i odsutno stanovništvo, među kojima su najvažnije grupe vojnici i porodice, delovi porodica i pojedinci, koji su zbog neredovnih prilika privremeno napustili Oblast.

Pored ovih razloga procenjen broj stanovnika može se osporavati zbog neslaganja sa veličinom usvojenog indeksa o prosečnoj veličini "kuće" ili zbog kvaliteta podataka turskog popisa, koji iz nama nepoznatih razloga nije overila Porta i time ga nije formalno priznala. Međutim, sve ove makoliko važne primedbe, teško da bi mogle u većoj meri da izmene rezultat procene osnovnih demografskih parametara.

U složeno pitanje značenja veličine populacije Oblasti Brankovića ne možemo se upuštati, u decidnom smislu, tim pre što Oblast nije popisana u celini i što je predstavljala deo Despotovine. Čini se da ovo važno pitanje dovoljno otvaramo ako naglasimo da veličina populacije Oblasti teško da je mogla biti povoljna sa gledišta njenog ekonomskog razvoja i demografske perspektive.

Procenjena visina prirodnih komponenata stanovništva je najmanje pouzdana. Ova ocena se posebno odnosi na visinu mortaliteta a manje na visinu nataliteta stanovništva. Za procenu mortaliteta nije nađeno nijedno uporište u popisu i rezultatima samog istraživanja, usled čega je prihvaćeno aproksimiranje opšte stope u četiri varijante, oslonjeno na raspoložive podatke o srednjem trajanju života jednog broja populacija Evrope i nekoliko izvan nje. Na drugoj strani, za procenu opšte stope nataliteta korišćeni su odgovarajući podaci procenjene starosne-polne strukture populacije Oblasti i poznati metodi za procenu broja živorođene dece. Ostalo je otvoreno pitanje učešća žena u reprodukciji u 1455. godini, zbog čega je procena stope nataliteta izvedena u tri varijante.

Rezultati procene nataliteta i mortaliteta u više varijanata bez sumnje su hendikep za interpretiranje visine ovih fenomena i, posebno, za procenu stope prirodnog priraštaja stanovništva Oblasti u 1455. godini. Polazeći, pak, isključivo od rezultata procena nataliteta i mortaliteta, uz sve dužne ograde koje se prema njima moraju imati, prirodni priraštaj u 1455. godini mogao je biti pozitivan i sasvim nizak, do 2-3 promilna poena. Ovaj nivo sa razlogom bi trebalo oceniti zadovoljavajućim, imajući u vidu istorijske okolnosti kroz koje je prošla populacija Oblasti. Ostaje,

međutim, pitanje kako je prirodni priraštaj mogao biti pozitivan posle dugog rata i u godini u kojoj je rat završen? Određen odgovor na ovo suštinsko pitanje nije moguće pružiti. Jedna od pretpostavki koja zaslužuje pažnju je da se većina stanovništva Oblasti, pogotovo onog u čijim je delovima rat završen pre 1455. godine, vratila redovnim zahtevima života i realnoj potrebi o trajanju porodice. Indirektna potvrda u ovom smislu je aktivnost stanovništva u ekonomskoj sferi, koju odslkava relativno obilna i raznovrsna poljoprivredna proizvodnja, registrovana u turskom popisu.

Rezultati procene starosno-polne strukture stanovništva Oblasti su prihvatljivi. Primenjen koncept je zasnovan na podacima popisa, i opštim znanjima iz ove oblasti. Rezultati su potvrdili polaznu hipotezu da je populacija Oblasti bila izrazito mlada u 1455. godini. I pored toga rezultati imaju jedan ozbiljan nedostatak - procena je izvršena na nivou tri velike starosne grupe. Prihvatanjem najuže strukture izgubljena je mogućnost provere o postojanju manjih ili većih razlika između desetogodišnjih ili petogodišnjih starosnih grupa, što bi, ukoliko bi bile potvrđene, bio važan dokaz o gubicima stanovništva uopšte i pojedinih generacija muškaraca i žena posebno. Nažalost ovaj širi pristup procene nije mogao biti prihvaćen, jer nije bilo odgovarajućih uslova.

Rezultati istraživanja struktura muškog stanovništva prema zanimanju, narodnosnoj pripadnosti, migracionom i socijalnom statusu potvrdili su njihovu visoku homogenost, karakterističnu za srednjevekovne populacije. Ova ocena se posebno odnosi na narodnosnu i migracionu a manje na profesionalnu strukturu, koja se u 1455. godini nalazila u ranoj fazi razvitka. Struktura muškaraca prema socijalnom statusu je specifična, u tom smislu što daje obaveštenja o broju starih, siromašnih i lica sa fizičkim nedostatkom koja su ušli u popis kao poreski obveznici.

Demografska situacija u popisanom delu Oblasti Brankovića u 1455. godini delila je karakteristike većine populacija tog vremena. Ova tipičnost prvenstveno se odnosi na visok natalitet i visok mortalitet stanovništva, mladu starosnu strukturu i izraženu homogenost ekonomskih i socijalnih struktura muškog stanovništva. Nivo ovih pojava je bio ili nužan, kako bi se obezbedio demografski kontinuitet i zadovoljile vitalne društvene potrebe, kao što su one u radnoj snazi, ili duboko zakonit, jer je odražavao ekonomske i socijalne uslove u kojima je živelo i razvijalo se stanovništvo Oblasti. Na drugoj strani,

karakteristike pojedinih pojava skreću pažnju na poremećaje u njihovom razvitku, kao što su viškovi ženskog stanovništva u pojedinim starosnim grupama ili veći broj opustelih i patuljastih naselja. Upravo ova dva nalaza - neravnoteža u polnoj strukturi i prazna i napuštena sela - jasni su dokazi o gubicima stanovništva u Oblasti, nastalim u razdoblju koje je prethodilo turskom popisu. Upotpunjujući ih brojnim podacima iznetim u istorijskim dokumentima i radovima, sa razlogom se može pretpostaviti da se broj stanovnika smanjivao u kritičnim razdobljima kroz koje je Oblast prolazila. O razmerama, direktnih i indirektnih gubitaka stanovništva ne može se određenije govoriti, ali smanjenje demografskog potencijala koje su oni prouzrokovali, najnepovoljnija je karakteristika razvitka stanovništva Oblasti Brankovića u poznom srednjem veku.

Literatura

- BOBIĆ, Mirjana (1996). *Problem porodice u popisu Oblasti Brankovića 1455. godine*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, umnoženo)
- BOURGEOIS-PICHAT, Jean (1965). "The General Development of the Population of France since the Eighteenth Century" u GLASS D. and D. EVERSLEY, *Population and History*, (London).
- COALE, Ansley and Paul DEMENY (1966). *Regional Model Life Table and Stable Populations*, (Princeton: Princeton University Press).
- CIPOLLA, Carlo, (1965). "Four Centuries of Italian Demographic Development" u GLASS D. and D. EVERSLEY, *Population and History*, (London).
- CHEVALIER, Louis, (1965). "Toward a History of Population" u GLASS D. and D. EVERSLEY, *Population and History*, (London).
- ĆOROVIĆ, Vladimir (1989). *Istorija Srba*, (Beograd: Beogradski izdavački-grafički zavod).
- GLASS, D.V. and D.C. EVERSLEY, (1965). *Population in History*, (London).
- HADŽIBEGIĆ Hamid, Adem HANDIĆ i Ešref KOVAČEVIĆ, (1972). "Detaljni popis Oblasti Brankovića iz 1455. godine", uvod u knjigu popisa *Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut) .

- HOLLINGSWORTH, T.H., (1969). *Historical Demography*, (Ithaca-New York: Cornell University Press).
- JIREČEK, Konstantin, (1988). *Istorija Srba*, (Beograd: Prosveta).
- LORIMER, Frank, (1954). *Culture and Human Fertility*, (Paris: UNESCO).
- LASLETT, Peter, (1971). *The world we have lost*, (London: Methven and Company Limited).
- MACURA Miloš, (1992). Lista pitanja pripremljenih za razmatranje na simpozijumu o društvenim prilikama u Oblasti Brankovića i o metodološkim rešenjima usvojenim u turskim defterima, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, umnoženo).
- MARKOVIĆ, Biljana (1986). Predgovor u *Dušanovom zakoniku*, (Beograd: Prosveta - Srpska književna zadruga).
- MATTHEWS-GRIECO, Sara F., (1991). "Breastfeeding, Wet Nursing and Infant Mortality in Europe (1400-1800)" u *Historical Perspectives on Breastfeeding*, (UNICEF).
- NOVAKOVIĆ, Relja (1992). *O nekim neizvesnostima oko "Oblasti Brankovića"*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, umnoženo).
- NOVAKOVIĆ, Stojan, (1965). *Selo*, (Beograd, Srpska književna zadruga).
- OSTROGORSKI, Georgije, (1996). *Istorija Vizantije*, (Beograd: Prosveta).
- RAŠEVIĆ, Miroslav (1996). *Konceptualna i metodološka pitanja demografskih procena*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, (umnoženo).
- RUSSEL, J.C., (1958). "Late Ancient and Medieval Population", *The American Philosophical Society*, (Philadelphia) .
- RUSSEL, J.C., (1969). "Population in Europe 500-1500", *History of Europe*, (London: The Fontana Economic).
- RYDER, Norman, (1959). "Fertility" u *Study of Population*, edited by HOUSER Philip and Otis DUNKAN, (Chicago: The University of Chicago Press).
- SPREMIĆ, Momčilo (1994). *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, (Beograd: Srpska književna zadruga).
- UNITED NATIONS, (1968). *The Determinants and Consequences of Population Trends*, (New York).

Miroslav Rašević

**Procena osnovnih parametara stanovništva
Oblasti Brankovića za 1455. godinu**

R e z i m e

Rezultati procene koji se saopštavaju u ovom članku deo su šireg istraživanja o demografskim prilikama i stanovništvu, preduzetog u okviru projekta "Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine", koji je organizovao Odbor za naučno proučavanje stanovništva Srpske akademije nauka i umetnosti.

Osnovu za procenu demografskih parametara predstavljali su rezultati fiskalnog popisa iz 1455 godine. Popis su sprovele turske vlasti po osvajanju Oblasti Brankovića, koja je geografski pripadala jednom delu današnjeg Kosova. On je spadao u kategoriju feudalnog popisa, u kojem su registrovane novčane i prirodne obaveze stanovništva prema lokalnim feudalnim vlastima. Prema propisima turskih vlasti predmet popisa su predstavljali poljoprivrednici i drugi stanovnici sela i mešovitih naselja, a ne i stočari i stanovništvo gradskih naselja kao i ono koje je bilo u vojnoj i feudalnoj službi.

Popisom je obuhvaćeno 645 sela, uključujući i 42 opustela, 1 mešovito naselje 15 crkava i manastira, među kojima i 2 napuštene i 31 mezra. Za svaku od ovih jedinica registrovana su imena muškaraca i žena-udovica poreskih obveznika, koji su se nalazili na čelu "kuća" ili delova "kuća" u slučaju višegeneracijskih porodica, zatim imena monaha i neoženjenih muškaraca (koji su prema turskim propisima takođe bili poreski obveznici). Uz imena starešina "kuća" muškaraca (ne i za ostale kategorije poreskih obveznika) neveden je dodatni podatak, najčešće o porodičnom poreklu (ime oca) ili rodbinskoj vezi sa nekim od popisanih poreskih obveznika, ređe podaci o zanimanju, narodnosti, migracionom obeležju ili socijalnom statusu.

Procene demografskih parametara izrađene su na dva nivoa: prvi, čiji je neposredni izvor turski popis, i drugi, koji nema uporište u rezultatima popisa. Na prvom nivou procenjen je ukupan broj stanovnika i strukture muškaraca starešina "kuća" prema zanimanju, narodnosti i migracionom i socijalnom statusu, a na drugom, starosno-polna struktura i visina nataliteta i mortaliteta stanovništva.

Kao metod procene ukupnog broja stanovnika korišćen je indeks o prosečnoj veličini "kuće". Za kuću" na čijem čelu su muškarci indeks je procenjen na 4,40. Pri ovoj proceni imale su se u vidu primenjene definicije "kuće" u popisu i dugo trajanje neredovnih prilika za vreme ratnih godina.

Vrednost indeksa o prosečnoj veličini "kuće" na čijem su čelu žene-udovice procenjen je na 2,50. Ova procena je zasnovana na pretpostavci da su se na čelu

"kuća" u najvećem broju nalazile mlađe žene-udovice i da one zadržavaju status starešine do ženidbe nastarijeg sina.

Neoženjeni muškarci i monasi vrednovani su sa indeksom 1.

Na osnovu procenjenih indeksa i podataka popisa o broju poreskih obveznika ukupan broj stanovnika Oblasti je procenjen na 67480 (tabela 2).

Procena broja stanovnika po starosti izvršena je po velikim grupama. Iznete su dve hipoteze. Prva, 42% dece do 14 godina temelji se na sastavu porodice koji pretpostavlja indeks o prosečnoj veličini "kuće" i druga, 3% stanovništva 65 i više godina - oslanja se na uobičajenu proporciju starih u populacijama sa visokim natalitetom i mortalitetom.

Procena polne strukture je izvršena na osnovu hipoteza o broju muškaraca na 100 žena: u starosnoj grupi 0-14 godina pretpostavljeno je da indeks iznosi 100, u starosnoj grupi 15-64 godine 90, a u starosnoj grupi 65 i više godina 70. Ove hipoteze su zasnovane na uticaju neredovnih prilika kroz koje je prolazilo stanovništvo Oblasti u poslednjih 60 godina.

Rezultati procene starosne strukture prikazani su u tabeli 3.

Visina nataliteta je procenjena na osnovu sledećih hipoteza: udeo žena od 15-49 godina u ukupnom broju žena je 49%, udeo plodnih žena u reproduktivnom dobu je 64%, udeo plodnih žena koji nije učestvovao u prokreativnom periodu u posmatranoj godini iznosio je 15-25% i verovatnoća začeca žena aktivnih u prokreativnom procesu je 0,36%. Hipoteze su zasnovane na opštim demografskim znanjima i uslovima kroz koje je prolazilo stanovništvo Oblasti. Rezultati su prikazani u tri varijante (tabela 4), s tim što je ocenjeno da je visina stope 43,7 i 46,6 bliža realnosti nego stopa sa vrednošću 49,5%.

Procena visine opštog mortaliteta, u odsustvu izvornih podataka, oslanja se na raspoložive podatke za srednjevekovne populacije. U tom smislu korišćeni su podaci o srednjem trajanju života. Izrađene su 4 varijante (tabela 5) prema kojima se opšta stopa mortaliteta u Oblasti mogla kretati između 37,0 i 43,5‰, s tim što je prednost data varijantama sa višim vrednostima.

Socijalne i ekonomske strukture su procenjene na osnovu parcijalnih podataka popisa. Njihova je osobenost što su na pitanja o strukturnim obeležjima registrovani samo odgovori koji su se razlikovali od tipične situacije većinskog dela populacije i što su odgovori dati samo za jedno od strukturnih obeležja. Na osnovu dobijenih rezultata o ekonomskoj strukturi dominiraju poljoprivrednici, u strukturi migranata najviše je onih koji su se selili u okviru Oblasti, među licima registrovanim sa nekim od socijalnih obeležja najviše je siromaha i starih, a prema narodnosti Srbi su daleko najbrojniji, a u neznatnom broju su registrovani Albanci, Bugari, Grci i Hrvati.

Rezultati procene pokazuju da je demografska situacija u 1455. godini delila karakteristike većine populacija tog vremena. To potvrđuje visok nivo prirodnih

komponentata, mlada starosna struktura i homogenost ekonomskih i socijalnih struktura stanovništva. Na drugoj strani, rezultati procene otkrivaju jasne poremećaje u demografskom razvitku Oblasti što ilustruju viškovi ženskog stanovništva i veći broj opustelih i patuljastih naselja pa se sa razlogom može pretpostaviti da se broj stanovnika smanjivao u kritičnim razdobljima kroz koja je Oblast prolazila.

Ključne reči: *istorija, popis, stanovništvo, procene.*

Miroslav Rašević

**An Estimate of the Basic Parameters of the Population in the
Brankovića Region for 1455**

S u m m a r y

The estimates reported in this paper are part of a broader research on demographic environment and population undertaken within the project "Settlements and Population in the Brankovića Region in 1455" organized by the Board for Scientific Study of the Population of the Serbian Academy of Science and Arts.

The estimates of demographic parameters were based on the results of the fiscal census taken in 1455 by Turkish authorities following invasion of the Brankovića region which, in terms of geography, is part of the today's Kosovo. This census was kind of a feudal census in which obligations of the population towards local feudal authorities were registered both in terms of money and in kind. Pursuant to the regulations spelled out by Turkish authorities, the farmers, and other villagers as well as the inhabitants of mixed settlements were enumerated. However, neither the cattle breeders nor urban population or those in the military and feudal service, were registered.

The census was taken in 645 villages of which 42 were deserted, 1 mixed settlement, 15 churches and monasteries, two of which were deserted, and in 31 mezras. The record listed the names of males and female widowed tax payers acting as heads of "houses" or parts of "houses" in case of multiple generation families, as well as the names of monks and bachelors (who, by Turkish rules, were also liable to tax payment). The name of a male "house" head (but not that of any other tax payers category), was followed by additional data, primarily regarding family origin (father's name) or kinship to the registered tax payer, and much more rarely regarding occupation, nationality, migration and social status.

These estimates were either directly based on Turkish sources or not based on the census results at all. In case of the former, the total number of inhabitants as well as the composition of male "house" heads by occupation, nationality, migration and social status were estimated. In the latter case, the age-gender structure, as well as the population natality and mortality were assessed.

To estimate total population, an index for the average size of a "house" was calculated based on the census definition and bearing in mind long periods of distress during the time of war. This index was estimated to 4.40 for the "house" headed by a male.

The index for the average size of the "house" with a widowed female as head was estimated to 2.50. This estimate is based on the assumption that these widows were most often relatively young and that they had kept their status only until their eldest sons married.

The index for bachelors and monks was 1.

Based on such indices and the census data on the number of tax payers, total population of the Region was estimated to 67480 (Table 2).

The age-specific estimates of the population size were made within large groups. Two hypothesis were presented. In the first, the share of children below 14 years of age is estimated at 42% based on the family composition assuming an index on the average size of the "house", and in the second, the share of population aged 65 and over is estimated at 3% based on the usual proportion of the old in populations with high natality and mortality.

The estimate of the composition of population by gender was based on the hypothesis on the number of males per 100 females. In the 0-14 age group, this index was estimated at 100 and at 90 in the 15-64 age group while in the age group of 65 and over, this index was estimated at 70. This hypothesis is based on the impact of the state of distress in the course of the 60 years observed.

The age-specific estimate of the population is shown in Table 3.

Natality was estimated on the basis of the following hypothesis: the share of women aged 15-49 in total was 49%, the share of fertile women of reproductive age 64%, the share of fertile women not participating in procreation during the year observed 15-25% while the probability that women active in the process of procreation would conceive was 0.36%. These hypothesis were based on the general demographic knowledge and the awareness of the conditions prevailing in the Region at that time. The results are presented in three versions (table 4). The rates 43.7 and 46.6 were assessed as more realistic than the 49.5 per thousand.

Lacking original data, the estimate on the general mortality relies on the available data concerning populations in the Middle Ages, particularly as regards the mean length of life. Four versions were constructed (Table 5), and the general mortality rate in the Region is estimated to have varied from 37.0 to 43.5 per thousand. The higher value estimates are assessed as more probable.

The social and economic structures were assessed on the basis of partial census data. It is characteristic that the answers to questions on structural features were registered only if such features stood out from the typical situation of the majority population. Besides, the answers contained reference to only one structural feature. Based on the results it may be concluded that the economic structure was dominated by farmers; that migrations usually took place within the Region; that the social feature referred to was most often the poor and the old; in terms of nationality, that the Serbs were dominant while the number of registered Albanians, Bulgarians, Greeks and Croats was insignificant.

The estimates show that the demographic situation in the Region in 1455 was similar to that of other populations of that time. This is confirmed by a high level of natural components, young age composition and the homogeneity of economic and social population structures. On the other hand, the estimates clearly reveal disruptions in demographic development of the Region as illustrated by excess female population and a large number of deserted or dwarf settlements. Thus, it can reasonably be assumed that the size of the population declined in periods of distress to which the Region was exposed.

Key words: *history, census, population, the estimates.*